NR 3 2012

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

Sid.

Henning Bender: Indvandring til Bornholm fra de skånske landsdele og Småland 1850–1920 Den »glemte indvandring« og internettet 1

Hanna Dahlström & Therese Ohlsson: Åtta gårdar i Hyllie – mötet mellan bönder och frälse i en skånsk by under senmedeltiden. Del 2, forts. från Ale 2012: 2 26

TRYCKTJÄNST, 2012

Indvandringen til Bornholm fra de skånske landsdele og Småland 1850–1920

Den »glemte indvandring« og internettet

Af Henning Bender

Mag.art., tidligere direktør for det danske Udvandrerarkiv, stadsarkivar i Aalborg og direktør for Bornholms forskningscenter (CRT) i Nexø

»Ny Sverrig«

Mens der findes mindst 7 beboede steder i USA der hedder »New Sweden« er der formentlig kun et sted i verden, der er blevet kaldt »Ny Sverrig«. Det lå på Bornholm i den sydligste del af Østermarie sogn, på de dengang uopdyrkede mose- og klippeområder der dækker den centrale del af øen. Netop her slog Karl Hansson (1845–1933) fra Smedstorp i Skåne sig ned med kone og fire børn i begyndelsen af oktober 1876. De var kommet for at bryde ny landbrugsjord ude på lyngen og flyttede foreløbigt ind under et vindskjul som indtil da var blevet brugt af græssende får. Karl Hanssons far, Hans Karlsson (1822–1899), der var enkemand, fulgte med fra Smedstorp i oktober 1877 og fik ligeledes eget lynglod og skur. Han kaldte det »Karlssons Minde« og blev 3 måneder efter ankomsten gift med den 44-årige bornholmske enke, Ingeborg Margrethe. I de nærmest følgende år dukkede der stadig flere og flere skåninger op i »Ny Sverrig«, som lyngområdet mellem de store gårde og skoven nu blev kaldt. De kom ikke blot fra Smedstorp, men fra mange andre sogne på Østerlen. Karl Hansson, eller »kong Karl« som han blev kaldt, sørgede godt for de tilrejsende og skaffede dem både lynglodder og bornholmske hustruer. Der var i disse år gode muligheder for at slå sig ned på Bornholm som indvandrer og for at gifte sig hvis man var ugift. Den oversøiske udvandring fra Bornholm til Amerika var relativt set den allerkraftigste i Danmark og langt de fleste af de bornholmske udvandrere var unge mænd. Det gav ikke alene stor mangel på arbejdskraft på øen, men også en akut mangel på mænd, der kunne gifte sig med det stadigt større overskud af bornholmske piger og enker.

Når det i øvrigt netop i 1870'erne, var muligt at erhverve sig næsten gratis jord, skyldtes det at hele øens midterparti, Højlyngen eller Kongens udmark, der fra gammel tid ikke ejedes af nogen og derfor af kongen, nu dels blev tilplantet med statsskov, dels, i 1832 var blevet skænket til de enkelte sogne, hvis sogneboerne vel at mærke kunne enes indbyrdes om fremtidig brug. Det kunne de ikke! Gårdejerne ønskede at »kongens udmark« skulle bruges til græsning, men en højesteretsdom gav i 1866 øens rigsdagsmedlem fra Nexø ret, når han krævede arealerne udstykket til husmandssteder. Kommissionen, der skulle gennemføre dette vanskelige arbejde, var i årene 1874–1878 nået til Østermarie og det må man have hørt om i Smedstorp. Muligvis fra kong Karls lillesøster, Christina (1857–1932), der var kommet i tjeneste i Østermarie i 1875, året før han kom med sin familie. Der var nok at gøre, for jorden var ikke den bedste man kunne få. Hård og strid og fuld af sten. Det ved vi fra Martin Andersen Nexø (1869–

1954), forfatteren, der kendte »Ny Sverrig« fra sit ophold på Østermarie højskole 1890–1891. I »Pelle Erobreren« fra 1906 beskrev han stedet:

> Inde på lyngen, hvor selvsået birk og asp stod og flimrede uroligt i sommerdagen, lå de øde nybyggerhuse med nøgne, klinede vægge uden så meget som en bulmeurt i vinduet eller en stump gardin. Markerne omkring dem var stenede som en nyskærvet vej, og sæden skreg gudsjammerligt til himlen, den var kun to til tre tommer høj i stråret og allerede i aks. Folkene herinde var alle sammen svensk tyende, som havde sparet lidt sammen og nu sad her som jordejere.

Migration i skønlitteratur og film

Den svenske indvandring til Danmark fik således sit litterære monument allerede i 1906, da Martin Andersen Nexø (1869–1954) udgav sin store indvandrer- og arbejderroman »Pelle Erobreren« og mange år senere blev berømmelsen genoplivet, da Bille August i 1987 skabte filmen af samme navn, der både hædredes med de gyldne palmer i Cannes og en Oscar i Hollywood. Et tilsvarende mindesmærke fik den svenske udvandring gennem Vilhelm Mobergs (1898–1973) emigrantbøger fra 1950'erne, der også fik berømmelsen forøget ved Jan Troells filmatisering 1971–1972.

I begge film legemliggjorde den store svenske skuespiller Max von Sydow den voksne mandlige hovedfigur. Han var både Mobergs udvandrer, den kraftfulde nybygger Karl Oskar der tog til Amerika med sin smukke Kristina fra Duvemåla og Martin Andersen Nexøs sølle indvandrer, den udslidte skånske daglejer og enkemand, analfabeten Lasse Karlsson fra Tomelilla, der kom til Bornholm med sin 8–9 årige søn Pelle. Han kom for at finde lykke, penge og en kone der kunne give kaffe på sengen om søndagen, men fik i stedet et underbetalt røgterjob, blev ydmyget og nedværdiget og en bolig mellem kreaturerne i et hjørne af stalden. Hvorimod sønnen, Pelle, erobrede liv, lykke og magt som kraftfuld leder af den fremstormende arbejderbevægelse i København.

Men hvor galt gik det egentligt for datidens Karlsson'er fra Skåne? Hvor kom de fra, hvor slog de sig ned, hvor mange var de og hvad blev der af dem? Det ved vi i virkeligheden ikke så meget om, for dels har forskningen beskæftiget sig langt mere med udvandrere til Amerika end indvandrere til Danmark, dels har kilderne til indvandringen åbenbart været sværere at finde og tolke for migrationsforskningen.

Migrationsforskningen

Migrationsforskningen i Norden faldt i to faser. Den første fandt sted samtidigt med den store oversøiske udvandring 1885–1914 og var præget af statistikere, hvis opgave det var at fremskaffe eksakte tal der kunne give politikere og administration et troværdigt kvantitativt grundlag, at træffe beslutninger på. I Danmark særligt William Scharling, i Sverige Gustav Sundbärg.

Anden fase, var mere modebestemt og præget af den nyligt vakte interesse for socialhistorie omkring 1968, herunder en forskning for folket om »folket« der primært måtte bygge på massedata eller interviews. Så samme år som Troells film om Karl Oskar og Kristina blev vist i biograferne, nåede den universitære udvandrerhistorie i august 1971 et højdepunkt under det nordiske historikermøde i København, hvis hovedtema var *Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig.* For Danmarks vedkommende blev emnet domineret af Kristian Hvidt, der i sommeren 1971 udgav sin: *Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914,* hvor han, som noget dengang helt nyt og revolutionerende, ikke alene havde fundet troværdige talstørrelser for den danske oversøiske udvandring på grundlag af hidtil upåagtede massedata, det danske politis registrering af udstedte over-

søiske billetter fra 1868–1900, men også var i stand til at gøre nogle af de gennemgående data i dette voldsomt store materiale søgbart ved dataindkodning på hulkort. Resultaterne virkede dengang så overvældende, at mange mente, at dette var den ultimative bog om dansk oversøisk udvandring og at man herefter hverken kunne eller behøvede at gå videre. På en måde skulle det vise sig rigtigt, for de projekter der byggede på manuel hulning af kort viste sig så kostbare, at der i de efterfølgende kriseår ikke længere blev givet bevillinger til indkodning af humanistiske massedata. Det der allerede var skabt viste sig samtidigt svært, dyrt og efterhånden også teknisk umuligt at »køre«.

Når forskningen i *den store* oversøiske udvandring ikke kunne fremmes, var det klart, at beskæftigelsen med *den lille* og »glemte« svenske indvandring til Danmark i anden halvdel af 1800-tallet i endnu mindre grad var i fokus. Den svenske indvandring til Danmark i 1800-tallet havde blot været den første store indvandringsbølge til landet og blev nu »glemt«, fordi en række nye store indvandringsbølger i slutningen af 1900-tallet skabte nye partier og langt større politisk tumult end tidligere. De statistikere der arbejdede før 1914 havde dog mere lidenskabsløst gjort opmærksom på fænomenet.

Svensk indvandring og statistikken før 1914

William Scharling (1837–1911), professor i Statistik i København, skrev i 1885 at *det fornemmelig er fra Sverige, at det stigende antal af fremmede hidrører.* Ifølge folketællingernes fødestedsoplysninger havde der 1870 boet 15.388 svenskfødte i Danmark af i alt 30.954 udlændinge, mens tallet i 1880 var vokset til 24.148 af 40.114 fremmedfødte. De svenskfødte i Danmark var altså på 10 år vokset fra 50 % til 60 % af *samtlige* udlændinge med fast bopæl i Danmark. En særlig opgørelse for Københavns vedkommende viste, at de svenske kvinder fortrinsvis blev beskæftigede som tjenestepiger, mens mændene var arbejdsmænd og håndværkere. Blandt de sidstnævnte flest skræddere, skomagere, handskemagere og skorstensfejere.

Direktøren for »Statens Statistiske Bureau« Michael Koefoed (1867–1940), der selv var bornholmer, valgte ved udgivelsen af *1901-folketællingen* at offentliggøre nogle af resultaterne på amtsplan og ikke som ellers sammenfattet på tre rubrikker: Hovedstad, provinsbyer under et og landdistrikter under et. Det betød at Bornholms amt for første (og desværre også sidste) gang optrådte særskilt når det gjaldt antallet af fremmedfødte. For Danmark som helhed var antallet af svenskfødte stadig voksende, men langsommere end tidligere. 1890 taltes 33.802 svenskfødte og i 1901: 35.555, hvad der for begge års vedkommende betød, at svenskerne i Danmark udgjorde 63 % af samtlige udlændinge og i øvrigt 1,5 % af den samlede danske befolkning. Der var flest svenskere i København, men i forhold til befolkningstallet, flest på Bornholm, næsten 7 %! Som tabellen ydermere viste, slog de svenskfødte sig ned i de dele af Danmark, der ligger nærmest Skåne: Nord- og Østsjælland, København, Lolland-Falster og Bornholm og kan det tilføjes, for Jyllands vedkommende Djursland og Grenå nærmest Halland (se tab. 1).

Hvorfra alle disse svenske indvandrere kom, kunne Gustav Sundbärg (1857–1914)

Tabel 1. Fordelingen af svenskfødte indvandrere på landsdele i Danmark 1901. Kilde: Folketællingen 1901.

Landsdel	Indbyggere	Svenskfødte	%
København by og amt	490.148	19.173	3,9
Resten Af Sjælland	420.715	5.064	1,2
Lolland-Falster	101.615	2.348	2,3
Bornholm	40.889	2.594	6,3
Fyn	272.945	1.677	0,6
Jylland	1.032.007	4.699	0,5
I alt	2.358.319	35.555	1,5

fortælle. Han var 1880–1913 aktuar på »Statistiska Centralbyrån« i Stockholm men er i vore dage mest kendt for bogen om »Det svenska folklynnet« (1911) hvor han beskrev svenskernes nationalkarakter som kølig, beskeden og uden nationalstolthed. Særligt den fatale mangel på nationalfølelse var grunden til den alt for store og efter Sundbärgs mening meget skadelige udvandring fra Sverige. Ikke mindst når det gjaldt udvandringen til Danmark, hvor svenskerne i særlig grad blev narret og bedraget! Bogen om »folklynnet« er dog kun et mindre bilag, nummer 16, til hans monumentale statslige udredning: »Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål« der udkom i 1907–1913. Her fastslås det i bilag 4 og 20, der bygger på flytningslisterne i kirkebogsarkiverne, samt 5-års oversigter fra de enkelte len, at udvandringen fra Sverige brutto havde udgjort 1.170.456 personer i årene 1851–1910. Flest var taget til USA: 948.823; Danmark 82.843; Norge 66.387; Tyskland (+ Sønderjylland) 26.551; øvrige europæiske lande 28.021 og øvrige oversøiske lande 17.831. Så selvom USA havde mere end elleve gange så mange svenske indvandrere, kom Danmark dog på andenpladsen blandt modtagerlande med 7 % af de svenske udvandrere. Der fandtes svenske indvandrere i Danmark fra samtlige svenske len, dog færrest, 8, fra Jämtlands len. Mere end 90 % af de 82.843 svenskere der var indvandret til Danmark, kom, som man kunne forvente, fra de skånske landsdele og det sydlige Småland: Malmøhus len 42 %; Kristianstads len17 %; Blekinge len 10 %; Kronobergs len 10 %; Hallands len 6 %; Göteborg og Bohuslen 5 %; Kalmar len 3 %. Altså 75 % fra Skåne, Halland og Blekinge og 18 % fra de tilgrænsende len. Der var med andre ord tale om en massiv sydsvensk udvandring til Danmark som Gustav Sundbärg mente *har skett framför allt från Småland, Blekinge, norra Skåne och Halland och alldeles särskildt från de karga skogssocknarna på gränsen mellan dessa provinser.* Totalt fordelte denne vandring sig på tiår: *1851–1860:* 1.268; *1861–1870*; 11.253; *1871–1880*: 18.911; *1881–1890*: 23.943; *1891–1900*: 16.008; *1901–1910*: 11.460, altså en kraftig stigning frem til 1890 og herefter et tilsvarende fald. Som vi skal se neden for svarer denne udvandringsrytme til hvad man finder på Bornholm, mens man ikke kan sige, at de svenskere der tog til Bornholm kom fra »de karga skogssocknarna«, de kom helt overvejende fra de frugtbare kystområder mellem Ystad og Kalmar, med tyngden på Østerlen og Listerlandet.

For samtidens statistikere og herigennem også for opinion og beslutningstagere tegnede der sig således billedet af en kraftig udvandring fra de skånske landsdele og det sydlige Småland til de nærmeste, sydøstlige dele af Danmark. Udvandringen kulminerede midt i 1880'erne. Det er hovedsageligt disse resultater den senere forskning har benyttet sig af, uden egentlig at tilføje særligt meget nyt.

Forskningen de seneste 50 år om den svenske indvandring til Bornholm

Anne Dyhr, bornholmer, med svenske morforældre og etnologistuderende på Københavns universitet, var, da hun i årene 1969–1971 skrev på sit speciale *De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860–1921. Studier i den bornholmske stenindustris historie* så vidt jeg ved, den første der i nyere tid, tog emnet op. Afhandlingen var kendt, men blev først trykt i 2010, 50 år senere, og grunden til at den således aldrig blev færdig, skyldtes angiveligt at arbejdet med folketællinger og kirkebøger viste sig alt for tidsrøvende. Vægten blev derfor i stedet lagt på en indsamling af erindringer fra indvandrede svenske stenhuggere på Bornholm og det bør

man være vældig taknemmelig for i dag. Alle informanter er nu døde, men deres erfaringer og livsoplevelser er bevarede. Derimod kan der nok rejses spørgsmålstegn ved bemærkningen om at den svenske indvandring til Bornholm stort set kan deles i to grupper: Stenhuggere fra Blekinge og landarbejdere fra Skåne.

Henning Beck Johansen, (1946–), historiker i Nakskov, men dengang historiestuderende på Københavns Universitet skrev i 1972 sit aldrig trykte speciale: *En undersøgelse af den svenske indvandring til Bornholm i slutningen af det 19. århundrede baseret på kilder fra Øster Herred.* Også han prøvede at gennemgå øens folketællinger og kirkebøger manuelt, men så sig heller ikke tidsmæssigt i stand til at gennemføre sine oprindelige planer og koncentrerede sig derfor fornuftigt nok, alene om Bornholms Øster herred, dvs. sognene mellem Nexø, Svaneke og Gudhjem. Det var desuden ham, der som den første gjorde opmærksom på de lokale Politimyndigheders journaler for udstedte opholdstilladelser for Svaneke og Nexø 1875–1917 og det var på dette grundlag han kunne give den første oversigt over hvorfra de svenske indvandrere kom og hvornår, samt deres alders-, køns- og erhvervsfordeling. De var fra Østerlen, var unge, mænd og landarbejdere. Desværre registrerer opholdsprotokollerne kun sæsonarbejdere og endda på et lidt usikkert grundlag, og for det andet udgør Øster herred kun en fjerdedel af øen og endda den del der havde færrest svenske indvandrere. Kun 10 % slog sig varigt ned i Øster herred, først og fremmest landarbejdere. Ikke desto mindre trak Richard Willerslev i sine mange artikler og bøger om den svenske indvandring særligt på Henning Beck Johansens upublicerede undersøgelse.

Richard Willerslev (1915–1995) er den kendteste af de danske historiker, der har beskæftiget sig med dette emne og af litteraturlisten, der afslutter min artikel, kan det ses, at han skrev en lang række artikler og en bog om emnet i årene 1979–1987 der imidlertid ikke adskiller sig ret meget fra hinanden. Hvad de kvantitative kilder angik gennemførte Willerslev ikke egne undersøgelser, men byggede stort set udelukkende på de ældre statistikers arbejder, samt på de dengang upublicerede afhandlinger af Dyhr og særligt Johansen. Men det var til gengæld Willerslev der opfandt begrebet den »glemte indvandring« og derfor også ham, der »genopdagede« den svenske indvandring til Danmark. Han satte herudover emnet ind i en større sammenhæng, der ikke mindst var præget af hans disputats fra 1952 *Studier i dansk Industrihistorie 1850–1880*. Her havde han med voldsomme diskussioner i historikerverdenen til følge, argumenteret for at det industrielle gennembrud i Danmark fandt sted i 1850'erne og ikke, som alle andre mente, i 1890'erne. Diskussionen der kom til at strække sig over flere årtier skyldtes ikke mindst, at man manglede klare definitioner på hvad et »industrielt gennembrud« egentlig er, men en af Willerslevs argumenter var, at den uset store tilstrømning af billig svensk arbejdskraft spillede en afgørende rolle som industriel vækstfaktor for Danmark i årene 1850–1880, mens omvendt indvandringens ophør i 1890'erne spillede en lige så afgørende betydning for det industrielle gennembrud i Skåne. Teorien kunne muligvis have nogen betydning i Øresundsregionen, men forklarede ikke den kraftige industrielle udvikling i Jylland og på Fyn i 1890'erne. Eller for den sags skyld udviklingen i de danske landområder, der endnu i 1901 og de næste mange år producerede mere end 90 % af landets eksportværdi. Problemet var desuden, at talstørrelserne byggede på usikre og fragmentariske industritællinger og politiets opholdsbøger fra og med 1875, der gav tal, der slet ikke kunne bære Willerslevs kon-

junkturanalyser. Men mærkeligt nok benyttede han sig ikke af det råd Landsarkivet for Sjælland gav i et udstillingskatalog fra 1977 om at inddrage kirkebøgernes langt mere fuldstændigt bevarede til- og afgangslister, der blev ført fra 1813 og frem til politiets overtagelse af arbejdet i 1875. Willerslev nævnte dog selv i en anden sammenhæng, at opholdsprotokollerne var meget langt fra at beskrive de reelle vandringer og slet ikke fortalte noget om hvor mange der slog sig fast ned. Det gjorde kun kirkebøgerne og folketællingerne, men for disse kilders vedkommende var der tale om massedata i så stort et omfang, at de i realiteten aldrig ville kunne bruges i praksis. Willerslev, der døde i 1995, kunne naturligvis ikke ane noget om den digitale udvikling der netop startede midt i 1990'erne og det lå ham fjernt at forestille sig, at tusinder af ulønnede slægtsforskere kunne engageres i arbejdet med at udarbejde værdifulde og vederhæftige søgedatabaser til centrale demografiske kilder.

Slægtsforskning og søgedatabaser

Mens omfanget af det »faghistoriske« arbejde med migrationen således blev skruet ned, voksede den brede folkelige interesse for slægtshistoriske undersøgelser til gengæld eksplosivt over hele kloden. Ikke alene inden for de nationale grænser, men på tværs af oceanerne søgte man sine rødder og efterkommere. Mange af de mest nødvendige kilder i slægtsforskningen: folketællinger, kirkebøger, passager- og skibslister blev ikke alene mikrofilmede og siden placeret på internettet, men de blev kombineret med søgedatabaser, der nok var beregnet for slægtsforskningen, men i virkeligheden også gav den demografiske forskning helt nye muligheder for at overskue store og komplicerede strukturer. Selv igangsatte jeg arbejdet til den danske udvandrerdatabase i 1990 med henblik på såvel slægtsforskning og migrationshistorie.

Materialet kunne efter årtusindskiftet nyttiggøres af alle, overalt, hjemmefra og på hvilken tid af døgnet det ønskedes i et sådant omfang, at der nu snarere er en fare for at overse kildemateriale, der endnu ikke er digitaliseret. Den mest omfattende digitalisering af historisk kildemateriale med tilhørende søgedatabaser er gennemført i de engelsktalende lande samt i Skandinavien og hvad regionale databaser angår særligt i områder, hvor interessen for slægtsforskning og frivilligt arbejde udmøntet i søgedatabaser, synes størst. Eksempelvis slægtsforskerforeningerne i Blekinge og på Bornholm.

Særligt om Bornholm

Når Bornholm er så godt med, skyldes det at den slægtshistoriske interesse oftest er større på relativt isolerede øer, men også at øen i årene mellem 1850–1920 i forhold til befolkningstallet ikke alene havde langt den kraftigste oversøiske udvandring fra Danmark, men også langt den største fremmedfødte indvandring! I forhold til en befolkning der i 1800-tallets anden halvdel lå på mellem 30.000 og 40.000 indbyggere er det overraskende store tal, når vi ikke alene kender navne og data på 9.040 oversøiske *udvandrere* , der tog fra Bornholm til hovedsageligt USA, men også 5.070 svenske *indvandrere*, med navn, data og hjemsteder, der slog sig ned på Bornholm for kortere eller længere tid. 4.274 af disse svenskere blev registrerede i kirkebøgernes vielseslister fordi de giftede sig på Bornholm, mens 3.642 registreredes i dødslisterne som både døde og begravede på Bornholm! 1.003 af disse svenske indvandrere, der slog sig permanent ned på Bornholm nåede endog at få dansk statsborgerskab inden de døde selvom det i praksis kun drejede sig om de svenske mænd, for hustru-

er og børn fik automatisk mandens statsborgerskab og svenske kvinder fik ved giftermål, den danske mands statsborgerskab.

Tallene oven for er hentet fra henholdsvis »udvandrerdatabasen« www.emiarch.dk ; »svenskere på Bornholm« www.bslf.dk/download.asp og »indfødsretsdatabasen« www.ddd.dda.dk/immibas/immibas2.asp der alle findes og frit kan benyttes på internettet sammen med samtlige folketællinger, kirkebøger og meget andet godt på www.arkivalieronline.dk samt ikke at forglemme, søgedatabaserne på Dansk Demografisk Database – www.ddd.dda.dk

Nye resultater ved brug af internettet

Benyttelsen af selve kilderne på internettet adskiller sig ikke fra brugen af kilderne på papir, men der vil altid være mangler og svagheder, når materialet overføres til søgedatabaser. Det svarer sådan set til vanskelighederne ved en manuel udarbejdelse af alfabetiske registre, hvor læsnings- og forståelsesfejl, trods al kontrol, aldrig helt kan undgås. Oftest er der dog tale om enkeltfejl, mens systematiske fejl bør og kan undgås. Det gode er imidlertid, at ser man noget mærkeligt i en søgedatabase, kan eventuelle fejl almindeligvis kontrolleres ved opslag i originalmaterialet, der i regelen også findes på internettet. Eller sagt med andre ord, de elektroniske hjælpemidler giver mulighed for at løse en lang række spørgsmål til massedata, det ville have været uoverkommeligt at besvare manuelt.

Af hensyn til svenske læsere bør det desuden bemærkes, at danske *Folketællinger* 1787–1970 er en mellemting mellem de svenske »husforhörslängder« og »mantalslängder«, der til gengæld ikke findes tilsvarende i Danmark. Disse folketællinger udførtes landsdækkende med jævne mellemrum (hvert femte eller tiende år) og er således et øjebliksbillede af den fastboende befolkning, samt så godt som muligt, de midlertidigt bortrejste. For de folketællinger der er blevet benyttet i denne artikel gjaldt optællingen situationen ved midnat natten mellem den 31. januar og 1. februar. Man antog, sikkert med rette, at det var det tidspunkt på året hvor der var flest fastboende hjemme og flest midlertidige sæsonarbejdere væk. Herudover noteredes bopæl, navn, alder, civilstand og stilling, samt fra og med 1845, fødested. For de danskfødte oplystes sogn, landsby og amt (=len), for udlændinge i reglen kun landenavnet eksempelvis »Sverrig«, selvom der er tilbøjelighed til at nævne enkelte af de nærmeste sogne på Østerlen og Listerlandet. Fra 1890 fik man endvidere fødselsdato og år og fra 1901, arbejdsgiver, hvornår og hvorfra man var flyttet til sin nuværende bopæl, skatteindtægt og hvor mange børn, levende og døde, et ægtepar havde fået. Det er i øvrigt interessant at iagttage, at folketællingerne i USA udviklede sig stort set parallelt med de danske. Den sjette danske folketælling i Danmark i 1845 og den syvende i USA i 1850 er begge starten på angivelse af fødested og for udlændinge, fødeland.

Kirkebøgerne ligner de svenske fødsels-, vielses- og dødebøger og giver som disse gode og fyldige oversigter over fødte, konfirmerede, viede og døde, samt ind- og udflytningslisterne. Sidstnævnte erstattedes dog fra 1875 af politiets mere mangelfuldt bevarede opholdslister, der ikke desto mindre er blevet anset som hovedkilden til den svenske indvandring til Danmark og derfor, i modsætning til kirkebøgernes til- og afgangslister, er blevet bearbejdet digitalt for Frederiksborg og Københavns amter (Nordsjælland), samt dele af Maribo amt (Lolland-Falster), men ikke fra de steder hvor der var flest svenskfødte, Hovedstaden og Bornholm. Disse lister er derfor ikke blevet benyttet i denne sammenhæng.

De danske Folketællinger der findes på nettet for årene 1787–1930 er for Bornholms vedkommende desuden indekserede, dvs. at de kan findes på en søgedatabase på www.ddd.dda.dk/soeg_person.asp for årene 1787, 1801, 1834, 1845,1850, 1855, 1860, 1870, 1880, 1890 og 1921 (1901, 1906, 1911, 1916, 1925 og 1930 mangler endnu). Knebet er at søge med »jokertegn« (= wildcards) for personnavn og »Sver+jokertegn« for fødested. Oplysningerne varierer som nævnt fra tælling til tælling, men kan over en årrække svare på en række væsentlige spørgsmål om den samlede befolknings tilstand og udvikling fra tællingstidspunkt til tællingstidspunkt:

a. Hvor mange svenskfødte (og indfødte) var der på Bornholm?
b. Hvor boede de på Bornholm?
c. Deres alder, køn, civilstatus og erhverv?

De danske Kirkebøger som findes på nettet 1626–1960 er almindeligvis ikke indekserede, selvom arbejdet er startet: www.ddd.dda.dk/kiip/om_kirkebog.asp For Bornholms vedkommende er denne indeksering imidlertid allerede udført af Jørn Kjøller for alle svenskfødte på øen. Han har for perioden 1814–1960 indført alle vielser og dødsfald der involverer svenskfødte på Bornholm i en søgedatabase: www.bslf.dk/download.asp og har noteret de oplysninger der herudover fandtes i kirkebogen i forbindelse med de kirkelige handlinger. Disse persondata er oftest langt fyldigere og når de kontrolleres på baggrund af det svenske kirkebogsmateriale, langt mere korrekte end folketællingsoplysningerne. Det skyldes formentlig at præsten eller degnen, der førte kirkebogen, har bedt om at måtte se det medbragte svenske attestmateriale, først og fremmest »flyttningsbeviset«. Han har derfor ikke, som tællerne ved folketællingerne, skulle høre sig til og eventuelt misforstå hvad de der skulle tælles sagde, men har direkte kunnet overføre oplysningerne fra et officielt udstedt dokument. Det betyder at man ret præcist kan besvare følgende spørgsmål:

a) Hvor var de svenskfødte født?
b) Hvornår rejste de fra Sverige?
c) Hvor boede de og hvad var deres arbejde ved vielse eller begravelse?

De danske Indfødsretslove som findes på nettet for årene 1776–1960 dækker de 50.317 udlændinge der i dette åremål fik dansk statsborgerskab (indfødsret). Junigrundloven af 1849 fastslog at *»Ingen Udlænding kan få Indfødsret uden ved Lov«* og dette er gentaget i alle senere revisioner. Statsborgerskab bliver således ikke givet administrativt som i andre lande, men politisk, ved lov fremsat og muligvis vedtaget i Rigsdagen. Det er derfor disse lovvedtagelser og lovbemærkningerne der er basis for søgedatabasen på www.ddd.dda.dk/immibas/immibas2.asp over statsborgerskaber. Man får her navn, bopæl, fødselsdato og sted, dato for bosættelse i Danmark samt dato for lovvedtagelsen. For Bornholms vedkommende er der tale om 1.003 svenskfødte på Bornholm, der får dansk statsborgerskab, men det omfatter som sagt, stort set kun mænd bortset fra enkelte enker.

Politiets kopier af udstedte oversøiske billetter i Danmark 1868–1910: som ligeledes findes på nettet, www.emiarch.dk omfatter de 383.571personer der købte oversøisk billet i Danmark, både til den direkte tur fra København til New York og til den »indirekte« via Tyskland eller England. Af disse havde 81.992 deres sidste bopæl i Sverige, men mere oplyses ikke ud over alder, civilstand, afgangstidspunkt, billetnummer, skib og endeligt bestemmelsessted. For rejsende med sidste bopæl i Danmark desuden by, sogn og amt. Først fra og med 1. januar 1900 angav man *både fødested og sidste opholdssted* og det betød, at der for årene 1900–1910 kan findes 120 personer, der var født i Sverige uden nærmere stedsangivelse, men som havde sidste bopæl på en bornholmsk adresse.

Anders Nilsson (1843–1932)

For nu at holde sammen på de mange kilder der er nævnt oven for, kan det være nyttigt med et vilkårligt valgt, men konkret eksempel. I *søgedatabasen over tildeling af danske statsborgerskaber* finder man således for årene 1881–1931 hele 61 svenskfødte, der hed »Anders Nilsson«. Heraf havde 16 fast bopæl på Bornholm og blandt disse en enkelt i Pedersker sogn på Sydbornholm. Han var fyldt 83 år før han ved lov af 31. marts 1926 fik sit danske statsborgerskabsbevis, der i øvrigt oplyste, at han var født i Store Herrestad, Kristianstads len, den 24. april 1843, men havde haft fast bopæl på Bornholm siden 1874, altså i 52 år! I *kirkebogsdatabasen* får man yderligere at vide, at hans forældre hed Niels Andersson Rytter og Hanna. At han blev gift den 29. december 1875 i Pedersker med den 17-årige bornholmer, Jensine Anine Jensen, født i Pedersker 26. oktober 1858 samt at han døde den 15. oktober 1932 og blev begravet på Pedersker. Kirkegård. Anders Nielsen, som han nu hed, var ved sin død husmand på et lynglod ved sydkysten af Bornholm, i Hullebækhuset under Eskildsgård, som enken efter hans død fik lov til at bo i. Endelig fortæller *Folketællingsdatabasen* for Pedersker om de steder i sognet familien havde boet, samt navne og fødselstidspunkterne på ægteparrets 4 børn, der ligesom moderen alle var danske. Disse oplysninger er herefter tilstrækkelige til at man uden besvær kan fortsætte sin søgning i de svenske kirkebøger, der meddeler at Anders Nilsson var »uægte«, men at Nils Andersson Rytter (født 1811) var udlagt barnefader. At hans mor, Hanna (født 1812), han selv og hans to brødre Ola og Jöns, måtte flytte på fattighuset, hvor moderen døde af vattersot i 1854. Anders Nilsson kom herefter ud og tjene, først i Hedeskoga, senere Stora Köpinge, men fik i 1866 udflytningsbevis til Tyskland. Herfra dukkede han så op på Bornholm i 1874 og blev gift i 1875.

En sådan søgning i kilder på tværs af landegrænserne vanskeliggøres måske lidt af at de svenske personnavne så hurtigt »fordanskes«. »Nilsson« bliver »Nielsen«, »Jönsson« bliver »Jensen«, »Carlsson« bliver »Karlsen«, »Månsson« bliver »Mogensen«; »Jeppsson« bliver »Jeppesen« osv. Men grundoplysningerne er alligevel så eksakte og detaljerede og gentages i så mange forskellige kilder, at tilsvarende livshistorier om man vil og har lyst til at høre dem, kan fortælles om stort set alle andre af de tusinder af svenske indvandrere der fik fast bopæl på Bornholm i årene efter 1840.

Anders Olssons hus i »Ny Sverrig«, Østermarie, Bornholm. Anders Olsson (Ekvall), født i Smedstorp 1849 døde i huset 1941. Han kom til Bornholm i 1878, blev murer og byggede for sine nærmeste naboer Karl Hansson og Hans Karlsson fra Smedstorp. Mens de andre huse er borte eller ombyggede, står Anders Olssons hus som da han selv byggede det omkring 1885. *Foto: Henning Bender, august 2012.*

Tabel 2. Svenskfødte med fast bopel på Bornholm 1845–1921. Kilde: Folketællingerne 1845–1901, 1921.

	1845	1850	1855	1860	1870	1880	1890	1901	1921
Bornholm i alt	26.546	27.212	28.949	29.304	31.894	35.364	38.761	40.889	44.426
Svenskfødte	50	188	319	360	826	2.016	2.915	2.594	1.598
Svenskfødte i %	0,2	0,7	1,1	1,2	2,6	5,7	7,5	6,3	3,6

Antallet af svenskfødte på Bornholm

Det simpleste er at tælle hvor mange *svenskfødte*, der optrådte i de søgbare folketællinger fra og med tællingen 1845, der er den første der fortæller om fødeland (tab. 2).

Det fremgår at der er tale om en voldsom vækst fra næsten ingenting i 1845 frem til 1890 hvor antallet af fastboende svenskfødte på Bornholm var størst. Ikke alene i absolutte tal men også som procenter af det samlede bornholmske indbyggertal. Herefter faldt både antal og procentdel langsomt. Det svarer til de tal som såvel Scharling som Sundbärg publicerede vedrørende den samlede svenske indvandring til Danmark.

Lokaliseringen af svenskfødte på Bornholm

Når man ser på kortet oven for, danner Bornholm et parallelogram (560 km^2) hvor langsiden måler knapt 3 svenske mil, kortsiden knapt 2. De 4 »hjørner« danner øens 4 herreder, hvert herred med 3–4 landsogne og 1–2 købstæder. Vester Herred med Rønne, Nørre herred med Hasle og Allinge-Sandvig; Øster Herred med Svaneke og Gudhjem samt Sønder herred med Nexø og Aakirkeby. Den samlede befolkning fordelte sig i første halvdel af 1800-tallet med næsten nøjagtigt en fjerdedel i hvert herred (6–7000), men i løbet af anden halvdel af århundredet voksede

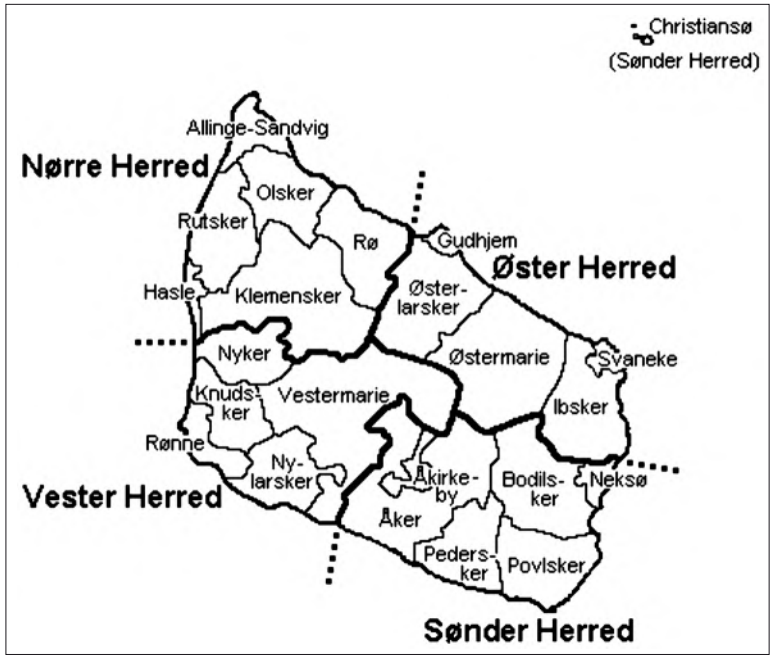

Kort over Bornholms herreder og sogne. Kilde: www.dis-danmark.dk/kort/kort.htm

Rønne stærkt på resten af øens bekostning. I tabellen neden for, der bygger på folketællingernes oplysninger om svenskfødtes adresser i de enkelte sogne på Bornholm, har jeg ud over at sammenfatte den procentuelle fordeling af svenskfødte på de 4 herreder, valgt at vise procenterne af svenskfødte for de købstæder eller landsogne der i periodens løb nåede eller oversteg 10 % af den samlede svenskfødte befolkning på Bornholm i årene 1845–1921. Endelig sammenholdes procenterne med fordelingen af svenske bornholmere, der blev danske statsborgere i årene 1885–1935 (tab. 3).

Det ses klart, at langt de fleste svenskfødte slog sig ned på den vestlige del af Bornholm. Halvdelen af alle boede i Vester herred og en tredjedel af alle i herredets og øens hovedby, Rønne. Herefter følger Nørre herred med knapt en tredjedel af alle svenskfødte, med en tiendel i Hasle 1845–1870, mens det bliver Allinge-Sandvig der når en tiendedel af alle svenskfødte 1880–1921. De to herreder på den østlige del af Bornholm, Øster og Sønder herreder havde hver kun omkring en tiendedel af den samlede svenskfødte befolkning, men med uregelmæssigheder for Aaker sogns vedkommende, der skyldes fabriksinitiativer der kom og atter forsvandt. Selve lokaliseringsfordelingen af svenskfødte på Bornholm bekræftes i øvrigt af en næsten forbløffende overensstemmelse mellem folketællingernes og statsborgerskabernes oplysninger.

Når den svenske bosættelse er så klart orienteret mod den vestlige del af øen, skyldtes det at flertallet af de svenske indvandrere blev engagerede i industri, minedrift og landbrug på den vestlige del af øen, mens de kun var beskæftigede i landbruget på den østlige del. Samtidigt var lønnen og beskæftigelsesmuligheder bedre i industri, minedrift, håndværk selvom det højere lønniveau også smittede af på landbruget. Både Gustav Sundbärg og i øvrigt også Martin Andersen Nexø gav en række konkrete eksempler på hvordan prisniveauet var højere end i Sverige, men også at lønnen var endnu højere. Men ud over lønnen var det også andet der trak! Der var en større chance end hjemme for at gifte sig til jord og ejendom!

De svenske indvandreres alder og køn

Det fortaltes tidligere i Mjällby sogn i Blekinge, at fiskerne fra Listerlandet ikke blot tog til Bornholm for at fiske laks, sild og torsk, men at de også fiskede koner! De demografiske forhold på Bornholm talte i hvert

Tabel 3. Fordelingen af svenskfødte på herreder og udvalgte byer på Bornholm 1845–1890, 1921. Kilde: Folketællingerne 1845–1850, 1860–1890, 1921 samt danske statsborgerskaber erhvervet af svenskfødte på Bornholm 1880–1940.

	1845	1850	1860	1870	1880	1890	1921	Statsborgerskaber
Svenskfødte i alt	50	188	360	826	2.016	2.915	1.598	1.003
Vester herred	52 %	56 %	54 %	41 %	41 %	47 %	51 %	52 %
Nørre herred	18 %	32 %	25 %	28 %	29 %	29 %	30 %	27 %
Øster herred	10 %	5 %	8 %	10 %	14 %	11 %	9 %	11 %
Sønder herred	20 %	7 %	13 %	20 %	16 %	13 %	11 %	10 %
Heraf:								
Rønne, Vester h.	36 %	21 %	30 %	14 %	20 %	27 %	39 %	38 %
Hasle, Nørre h	10 %	15 %	5 %	10 %	5 %	4 %	4 %	4 %
Allinge-Sandvig, N. h.	4 %	1 %	5 %	4 %	10 %	10 %	9 %	12 %
Klemensker, Nørre h	2 %	11 %	6 %	7 %	9 %	10 %	8 %	5 %
Aaker, Sønder h	16 %	4 %	5 %	7 %	6 %	5 %	4 %	3 %

fald for at historien kan have haft en reel baggrund, for ser man på kønssammensætningen, som den fremtrådte i folketællingerne 1845–1890, havde de svenskfødte indvandrere på Bornholm et betydeligt overskud på 60 % mænd mod 40 % kvinder. Omvendt havde den samlede bornholmske befolkning kun 45 % mænd over for 55 % kvinder, og ikke nok med det, de svenske indvandrere var markant yngre end de indfødte bornholmere. 50 % af svenskerne var mellem 20 og 39 år gamle, altså i deres mest erhvervsaktive og reproduktive alder, mens det for bornholmernes vedkommende kun var 28 %. Det er måske derfor Martin Andersen Nexø fortalte, at der blandt de svenske indvandrere, der gik i land i Rønne var *unge mænd så ranke og velskabte som de ikke fostres her på øen.* Men spørger man så hvor de indfødte, yngre bornholmske mænd befandt sig, var svaret Amerika. Blandt de tusinder af unge (mellem 20–39 år gamle) bornholmere der i 1870'erne og 1880'erne rejste til USA, var 63 % unge mænd. Som vi senere skal se giftede de sig så til gengæld ofte med svenske piger i de svenskdominerede bosættelser i Amerika som bornholmerne foretrak! Så alt i alt var det ikke underligt, at de ranke og velskabte unge svenske mandlige indvandrere blev modtaget med mere end åbne arme! Men hvor kom de alle sammen fra?

De svenske indvandreres fødesteder

Som tidligere nævnt er folketællingerne i regelen sparsomme med oplysninger om hvorfra i et andet land indvandrerne kom, kun undtagelsesvis nævnes de nærmeste sogne på Østerlen eller Listerlandet og det samme gjaldt ankomstlisterne i kirkebøgerne, mens bøgernes dødslister med oplysninger over de 3.642 svenskfødte der døde og blev begravet på øen i årene 1850–1960 giver fyldige oplysninger, ikke alene om fødesogn og fødselsdato i Sverige, men ofte også om forældre og afrejsetidspunkt fra Sverige. Blandt disse »døde svenskere« var der godt 50 svenske sømænd der skyllede i land som lig på de bornholmske kyster, ved i alt 17 svenske skibsforlis, og de kan jo vanskeligt betragtes som »indvandrere«, selvom de blev begravet på øen. Det samme var tilfældet for en del fiskere fra Blekinge, der fandtes døde af kulde i deres åbne både, værst gik det ud over fiskerlejet på øen Saltärna mellem Ronneby og Karlshamn. Hertil kom »tilfældige« dødsfald som eksempelvis en 40-årig bugtaler fra Stockholm, der døde under en turne på Bornholm i sommeren 1870.

Men når disse »ufrivillige« svenske »indvandrere« er nævnt, repræsenterede de der i øvrigt kom til Bornholm samtlige svenske len, selvom kun 3 var født i Norrbotten. Langt de fleste var født i de allernærmeste len: Kristianstads len 1.760 (48 %); Malmøhus len 933 (27 %); Blekinge len 497 (14 %); Kalmar len 175 (5 %); Kronobergs len 71 (2 %); Hallands len 26 (0 %); mens 99 kom fra resten af Sverige og 81 som nævnt var døde før ankomst. 9 ud af 10 blandt de svenske indvandrere, der slog sig så varigt ned på Bornholm, var født i de skånske landsdele.

Fordeles fødestederne for svenske indvandrere på Bornholm herefter på de nuværende kommuner i Sydsverige og nøjes man med at nævne de kommuner og sogne der repræsenterede mindst 1 % (mindst 36) af det samlede antal fast bosiddende svenskfødte på Bornholm bliver resultatet:

887 fra Simrishamn kommune (Skåne) Heraf: Borrby 209; Östra Hoby 131; S:t Olof 74; Vallby 68; Stiby 58; Hammenhög 54; Bolshög 47; S. Melby 38

769 fra Tomelilla kommune (Skåne) Heraf: Tryde 131; Onslunda 97; Kverrestad 94; Østra Ingelstad 77; Benestad 50; Tranås 46; Smedstorp 43; Ullstorp 37; Spjutstorp 37

712 fra Ystad kommune (Skåne) Heraf: Löderup 159; Glemminge 103; Valleberga 97; Köpinge 60; Ingelstorp 53; Stora Herrestad 43
179 Sölvesborg kommune (Blekinge) Heraf: Mjällby 153
138 fra Sjöbo kommune (Skåne) Heraf: Vanstad 38
115 fra Karlshamn kommune (Blekinge)
105 fra Ronneby kommune (Blekinge) Heraf: Ronneby 42; Bräkne Hoby 41
89 fra Karlskrona kommune (Blekinge)
75 fra Kalmar kommune (Småland)
46 fra Mörbylånga kommune (Øland)
41 fra Skurups kommune (Skåne)
36 fra Kristianstads kommune (Skåne)

De svenske udvandrere til Bornholm kom således fra et sammenhængende område langs kysten mellem Ystad i syd og Kalmarsund i nord, med en undtagelse for Åhus-kysten. De stærkeste udvandringsområder var Österlen fulgt af Listerlandet, men det var lidt forskelligt hvornår svenskerne kom fra hvilke områder.

Svenske indvandreres ankomst til Bornholm

Tallene dækker som nævnt ankomsttidspunkter for de svenskere, der blev på og senere (indtil 1960) døde på Bornholm. Faldet i indvandrertallene efter 1890 *kunne* derfor betyde at indvandrerne endnu ikke var døde, eller var viderevandret til andre dele af Danmark, Sverige eller USA. Men andre kilder fortæller også om et fald i antallet af indvandrere efter 1890 og er oplysningerne i dødslisterne nogenlunde rigtige tillader jeg mig at antage, at der var tale om følgende faser. Et lavt indvandringsniveau i 1850'erne, med omkring 10 om året, og blandt de der kom, flest fra Blekinge og Øland. En stigning til omkring 30 om året i 1860'erne, nu flest fra Skåne men dog stadig en del fra såvel Småland, Øland og Blekinge. En kulmina-

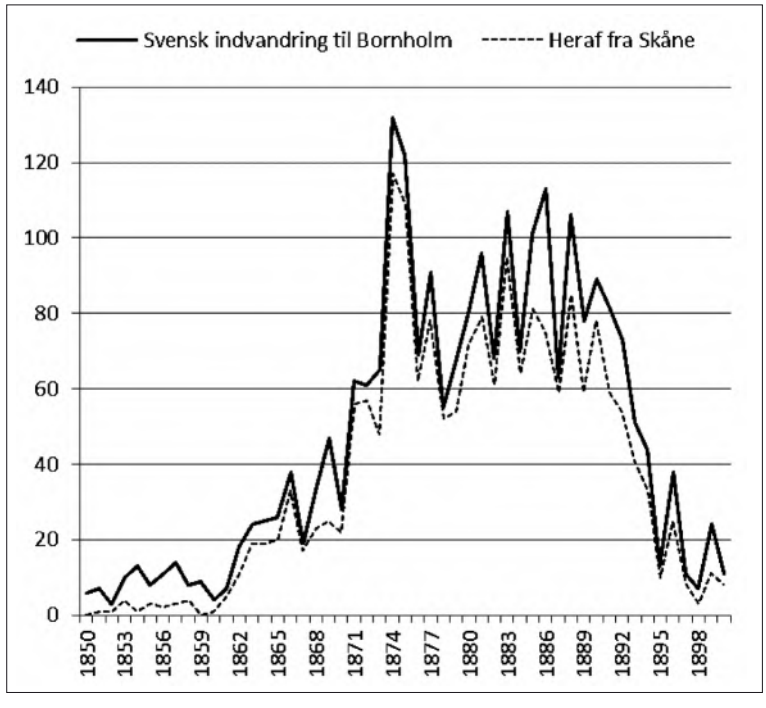

Diagram over det årlige antal svenskfødte indvandrere til Bornholm 1850–1900.
Kilde: Dødslisterne i de bornholmske kirkebøger 1850–1960.

tion i 1870'erne og 1880'erne, med omkring 100 indvandrere om året, hvor indvandrerne fra Skåne helt dominerede, men dog, særligt i 1880'erne blev suppleret med en betydelig indvandring af stenhuggere fra Blekinge. Herefter fulgte et kraftigt fald i løbet af 1890'erne og antallet af indvandrere forblev herefter beskedent, svarende til at antallet af svenskfødte i folketællingerne faldt fra 2.594 i 1901 til 1.598 i 1921. Fra midt i 1890'erne må afvandring og dødsfald have oversteget tilvandringen, for børn født af svenskfødte på Bornholm talte ikke med, de var i sagens natur danskfødte.

Både tilstrømning og den efterfølgende stagnation var naturligvis bestemt af, hvor attraktivt det var at søge arbejde på Bornholm frem for hjemme. Det er derfor værd at se på, hvilke arbejdsopgaver de svenske indvandrere blev tilbudt og påtog sig på Bornholm.

Svenskernes arbejdsforhold på Bornholm

At de svenske indvandrere i vore dage stort set huskes som stenhuggere fra Blekinge der boede på Nordbornholm eller landarbejdere fra Skåne der boede ved Nexø skyldes formentlig, at stenhuggerne kom sidst og efterlod sig de største huller, mens landarbejderne på Østbornholm blev skildret af Martin Andersen Nexø, der selv, ligesom Pelle Erobreren kom til Bornholm med skib som 8-årig i maj 1877. Martin kom fra København, Pelle fra Skåne, men det var Martin der fortalte om de 250 dækspassagerer, der *ikke ved hvor de skal gøre af sig selv og står i vejen overalt, mens matroserne jager dem bandende fra side til side i skibe* , men efter at landgangen er lagt *strømmer fra borde – stenhuggere, havnearbejdere, tjenestepiger, mandlige og kvindelige daglejere, karle, røgtere, en og anden ensom lille vogterdreng, og elegante skræddere der holder sig langt fra de øvrige*. Martin Andersen startede selv, ligesom Pelle, som vogterdreng, men begge kom de siden i skomagerlære i Rønne og drømte begge om en stor fremtid, i København! Så det er i virkeligheden ikke dem det handler om her, det må blive en anden gang, men om Martins far der var en fordrukken stenhugger og daglejer, samt Pelles far, der var røgter. For i modsætning til deres sønner blev de og døde på øen.

Af de 3.642 svenskfødte der døde og blev begravede på Bornholm mellem 1850 og 1960 var de 1.065 hustruer, enker, enkemænd, 226 sønner og døtre, 52 fattiglemmer samt 81 svenske sømænd, fiskere og lignende, der døde uden at have bosat sig på øen. De resterende 2.218 var forsynet med nogenlunde entydige erhvervsrubriceringer, selvom der kan være en betydelig usikkerhed om hvorvidt en daglejer eller arbejdsmand arbejdede i by eller på land, eller måske endda ofte både det ene og det andet efter hvor arbejdet var at finde. I tvivlstilfælde har jeg ladet dødsstedet afgøre om den pågældende var by- eller landarbejder.

Men med dette, væsentlige forbehold, synes det som om 40 % var beskæftigede i landbruget, 2 % fiskeriet og 58 % var ansat i byerhverv. Sidstnævnte fordelt med 27 % arbejdsmænd; 14 % håndværkere; 15 % stenhuggere samt 2 % diverse. Det gjaldt de stillingsbetegnelser de havde ved deres død hvad enten de havde et foranstillet »forhenværende«, det havde 654, eller ej. Der må formentlig også regnes med en betydelig forskydning af arbejdskraft fra land mod by fordelt på tid, også når det drejede sig om selvsamme person, der meget vel kan være startet som landarbejder, men endt som byarbejder.

Landmænd

Trods den forventede flytning fra land til by, for de bornholmske landdistrikter var det eneste område i hele Danmark der havde be-

folkningstilbagegang fra 1890 til 1901, var der alligevel 917 svenskfødte, der ved deres død arbejdede på landet. Mere end halvdelen var egentlige landarbejdere: 308 tjenestepiger og 260 tjenestekarle. Blandt disse landarbejdere også en v*irkeligt eksisterende* Lasse Karlsson (1847–1913) fra Tomelilla, der ligesom ham Max von Sydow fremstillede på film, kom med skib fra Ystad i maj 1877. I modsætning til Pelle Erobrerens far, blev han dog få måneder efter ankomsten gift med en gårdmandsdatter fra Pedersker, den svenskfødte Anna Lundgren. Lasse og Anna fik husmandssted på den fede jord i Vestermarie og 7 børn i hastig rækkefølge, men fra 1895 gik det helt galt. Anna blev skilt fra Lasse Karlsson der i 1901 kunne findes i arresten i Rønne og i maj 1913 blev fundet død på en mark uden for Nylars »*kvalt i eget opkast, da han var meget drikfældig«,* som præsten noterede det, i dødsbogen. Her hørte drukkenskab som dødsårsag ikke til sjældenhederne, netop en af de ting Gustav Sundbärg bebrejdede Danmark, hvis alt for billige snaps førte tilrejsende svenskere i fordærv!

Lasse Karlssons eks-svigerfar, Per Nilsson Lundgren (1830–1904) fra Hammenhög, illustrerer i øvrigt landbrugsvandringerne på øen. Han og hans kone Signe Svensdotter (1830–1904) fra Tosterup, flyttede i maj 1872 til Bornholm med deres 9 børn og købte få år efter selvejergården Stenbaldregård i Pedersker sogn på Sydbornholm. Men noget gik galt, for i 1890-folketællingen var de flyttet til et lille husmandssted på Nordbornholm i Klemensker, boede herefter nogle år hos datteren Anna i Vestermarie, men var fra 1895 at finde i Storegade i Rønne, hvor Lundgren drev en vognmandsforretning der siden blev videreført af sønnen Svend Alfred Lundgren (1864–1945).

Per Nilsson og Lasse Karlsson var i øvrigt langt fra de eneste der klarede sig på linje med de indfødte, og det ville sige både godt og skidt, men muligvis bedre end de ville have gjort hjemme i Skåne eller Småland i 1800-tallet. 188 svenske indvandrere der var startet som landarbejdere på Bornholm, kunne ved deres død kalde sig husmænd og yderligere 142 med den lidt mere ubestemte betegnelse, avlsbrugere. Begge dele betød at man levede af at dyrke egen jord, men hertil kom 12 svenske mandlige indvandrere der skød papegøjen og simpelthen giftede sig en gårdejertitel til. Det gjaldt eksempelvis Nils Jonas Andersson (1848–1907) fra Sövestad, der kom til Aaker 1872, giftede sig med datteren til Store Hallegård og overtog Engesgård i Vestermarie. Samt Henrik Jönsson (1862–1921) fra Stiby, hvis forældre i 1872 blev daglejere på Lensbjerregård i Østerlars, den gård Henrik selv blev gårdejer af i 1888 da han giftede sig med datteren på gården.

Fiskere

Med en beliggenhed midt i Østersøen var fiskeriet et dominerende erhverv der i hele perioden 1845–1921 beskæftigede mellem 6–700 bornholmere, men sjældent mere 10–15 svenskfødte og det endda først fra og med 1880'erne. Men det var også et hårdt erhverv, og af de i alt 53 svenskfødte fiskere der er døde på øen, skyldtes 12 dødsfald drukning. Mere end halvdelen af de svenskfødte fiskere

Svenske fiskere i Rønne havn o. 1875. De svenske fiskere var ikke altid velkomne, da de havde ry for at sælge fisk for billigt. *Foto: Gottlieb Støckel, Rønne, Bornholms Museum.* (Støckel (1839–1889) var fotograf i Rønne 1866–1881.)

kom fra Hørvik på Listerlandet, men herefter fulgte Matvik (Madvig) ved Karlshamn, samt Brantevik, Skillinge; Löderup og Ystad i Skåne.

By-arbejdere

Mens landbrugere og fiskere i sagens natur spredte sig ud over hele Bornholm, boede langt de fleste af 566 svenskfødte arbejdsmænd i øens »hovedstad« Rønne, samt i nabosognene Knudsker, Nyker og Hasle hvor der var granit, kaolin, kul og ildfast ler. Beskæftigelsen af de svenskfødte arbejder var allerede fra midt i 1800-tallet i meget høj grad baseret på tre store åbne granitbrud og kaolinslemmerier i Rønne og Knudsker hvis virksomhed ekspanderede kraftigt fra og med 1870'erne, da kaolinen blev efterspurgt i den voksende københavnske porcelænsindustri, mens den grå Rønnegranit blev den markedsførende gadebelægning, ikke alene i København og andre større danske byer, men også i de nærmeste tyske byer, Stettin og ikke mindst Berlin. På sin højde i 1890'erne var omkring hver tredje arbejder i Rønne svenskfødt og der opstod i disse år svenske gader og kvarterer i den østlige del af Rønne, nærmest ved granit- og kaolinbruddene, hvor stort set alle var svenskfødte. Det er i virkeligheden vanskeligt at se hvordan granitindustrien skulle have vokset så stærkt uden import af udenlandsk arbejdskraft. Herudover var der tillige svenskfødte arbejdere i byens metal- og maskinfabrikker, men med omkring 20, var det relativt få. Man tog næppe til Bornholm hvis man havde en metalfaglig uddannelse.

Derimod var der mange svenskfødte håndværkere der tog til Bornholm, ikke mindst i de første årtier af den periode vi her beskæftiger sig med og i modsætning til arbejderne, spredte de sig mere ud over øen.

Håndværkere

De 331 svenskfødte håndværkere fordelte sig på 103 smede, 61 skræddere, 44 bødkere, 37 snedkere, 33 murere, 22 skomagere og 11 urmagere. I de fleste af disse fag var svenskerne i overrepræsenterede i forhold til deres andel af befolkningen. Mens de svensk-

Landemærket i Rønne, en af de gader der danner et samlet kvarter i Rønne 2500 meter langt og 300 meter dybt med huse til svenske arbejdere 1880'erne. *Foto: Henning Bender, august 2012.*

»Gammelværk« – Kulfabrik og bolig for svenske kularbejdere fra 1867, mellem Hasle og Rønne på Bornholm. Området er fuldt af gamle skakter og minegange. *Foto: Henning Bender, august 2012.*

fødte i 1890 udgjorde 7 % af øens befolkning udgjorde de svenske smede 15 % af alle smede på øen, skrædderne 18 %, murerne 14 %, urmagerne 16 % mens svenskfødte snedkere og skomagere til gengæld var underrepræsenterede. Den allermest dominerende rolle indtog dog de svenskfødte bødkere (»tunnbindare«) med 44 af de i alt 100 bødkere på øen. Mange var kommet allerede blandt de allerførste svenske indvandrere til Bornholm, særligt fra Kalmar og Karlshamn. En af de disse var Erik Leonard Sjøgren, født i Karlshamn 1822 og død i Hasle 1878. Han var i hvert fald på Bornholm i 1848 hvor han giftede sig med Maren Pihl i Hasle. Når han netop slog sig ned i Hasle skyldtes det, at byen var Danmarks eneste kulmineby og hertil krævedes tønder til de 80.000 tønder kul der producerede og eksporterede årligt i 1850'erne. Men der krævedes selvsagt ikke alene tønder, men også kulminearbejdere og dem var der ikke mange af i Danmark!

Kulminearbejderne

De tre bornholmske kulminer lå på Bornholms vestkyst mellem Hasle og Rønne og var tidligt blevet benyttet af bornholmerne selv der fiskede de kul op, der var blevet skyllet i havet. Men rigtig kraft blev der først lagt på en underjordisk kulminebrydning fra midt i 1840'erne og frem til først i 1870'erne. Brydningen blev ganske vist genoptaget under både 1. og 2. verdenskrig, men det var af ren nød, for de bornholmske stenkul var ikke særligt gode. De sodede og havde kun en brændværdi på 60 % af engelske stenkul. Men dels kunne kullene bruges til at brænde det ildfaste ler der også fandtes på stedet, det blev senere basis for øens største virksomhed, »Hasle klinker«, dels var disse stenkul de eneste man havde i Danmark. Da der er i

Kulbrydning var senest i gang i årene 1940–1946, her billede fra mineskakt 1942. *Foto: Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.*

Hasle er tale om de samme geologiske lag fra juratiden som ved Höganäs i Skåne, hvor der allerede blev brudt kul, var det naturligt at det var herfra man i 1840'erne skaffede sig de første erfarne kulgravere til Bornholm og hermed de første svenske arbejdere på øen. Eksempelvis Jan Bogreen (1817–1871) fra Höganäs, der giftede sig i Hasle 1847 og blev i byen til sin død. Flertallet af de skånske kulminearbejdere blev dog aldrig andet end flygtige sæsonarbejdere der noteredes i kirkebøgernes til- og afgangslister, men ikke ellers med mindre de døde. Men det var der til gengæld uforholdsmæssigt set mange der gjorde. Af i alt 28 svenske kulminearbejdere der blev på øen, var mere end halvdelen blevet dræbt ved dramatiske arbejdsulykker: begravet i sammenstyrtet mineskakt; kvalt af kulgas; styrtet i skakt; hoved afrevet, af hejseværk; hoved knust ved faldende værktøj; druknet af indtrængende vand; mast under skridende kulbunke osv. Så for den sags skyld var det sikkert en lettelse at arbejde i de åbne stenbrud frem for at møde døden i det sorte mørke.

Stenbrudsarbejdere

Ud over det statslige »Frederiks sandstensbrud« ved Nexø (1759–1872), hvis lyserøde sandsten stadig er et markant indslag i den københavnske bygningsmasse fra det sene

Stenbrudsmuseet Moseløkken, Hammerknuden. *Foto: Henning Bender, august 2012.*

Stenhugningingen foregik på samlebånd – »huggelinien« – hvor hver havde sin opgave. *Foto: Omkring 1890, Bornholms Museum.*

1700-tal, samt kulbrydningen i Hasle, forsøgte man at etablere en alun- og cementfabrik på grundlag af alun skifrene og ølandskalken i Limensgade, Aaker sogn på Syd-Bornholm i årene 1845–1849. Det gik dårligt, men det er denne aktivitet, der er årsag til at folketællingen for 1845 placerede hele 16 % af alle svenskfødte på Bornholm i Aaker sogn. Det drejede sig om 7 svenskere (af i alt 50 på øen), der var blevet hentet fra Andrarum Alunbruk i Skåne (ved Christinehof mellem Sjöbo og Kivik), samt en bødker fra Simrishamn. Allerede i 1850 var alle atter rejst fra øen, bortset fra bødkeren, Per Dahlberg (1820–1905), der med stort held fortsatte sin virksomhed i Rønne.

Mens den organiserede stenbrydning således havde været i gang fra midten af 1700-tallet i Neksø og fra midt i 1800-tallet i Rønne, startede granitbrudene i Allinge-Sandvig først for alvor i 1880'erne efter tysk opkøb af hele Bornholms nordspids, Hammerknuden. Her indrettedes »Bornholms Granitværk« og der blev bygget lange rækker af arbejderboliger der stadig kan ses sammen med vældige huller i klippeknuden. Værket der sammen med stenbruddene på eksempelvis Tjurkö uden for Karlskrona, der også var tyskejet, dominerede det store nordtyske marked. Den bornholmske granit særligt med den fine lyse-

Alunbrud ved Limensgade, Bornholm. Står som da det blev forladt i 1849. Inden da havde mellem 8 og 15 svenske familier fra Andrarum i Skåne arbejdet her i 1840'erne. De var blandt de første faguddannede svenske arbejdere, der blev indkaldt til Danmark. *Foto: Henning Bender, august 2012.*

røde, sprækkefri Hammergranit, der blev formet til bygningsdele, der blev brugt i den tunge tyske arkitektur i tiden op til 1914. Men disse produkter krævede i langt højere grad end tidligere erfarne og faglærte stenhuggere. Dem kunne man særligt skaffe sig i Sverige og det var dem der slog sig ned i Allinge-Sandvig og i Vang syd for Hammershus. I 1890 var 163 af de i alt 306 stenhuggere, der fandtes på Bornholm, svenskfødte. I 1921 dog kun 60 af 227, men det var ikke alle der kom fra Blekinge. Af de 192 svenskfødte stenhuggere, der bosatte sig varigt på Bornholm kom 41 % kom fra Skåne, 37 % fra Blekinge, 13 % fra Småland, 6 % fra Halland samt 3 % fra Mälarregionen. Faldet i antallet af såvel danske som svenske stenhuggere på Bornholm i årene mellem 1890 og 1921 skyldtes ikke alene at det tyske afsætningsmarked svækkedes kraftigt i forbindelse med verdenskrigen og en ændret arkitektursmag, men også at de svenskfødte stenhuggere i Allinge-Sandvig, i hvert fald mellem 1900 og 1910, var blandt de mest aktive deltagere i den oversøiske udvandring fra Bornholm.

Den videre udvandring til USA

Spørgsmålet om antallet af svenskfødte oversøiske udvandrere med bopæl på Bornholm kan kun delvist besvares og kun for årene 1900–1910. Det er de eneste år hvor den landsdækkende database over solgte oversøiske billetter både fortæller om billetindehavernes fødested og sidste opholdssted. For Danmark som helhed blev der i dette tiår solgt 129.069 oversøiske billetter hvoraf 90 % blev udstedt til USA. 15.137 af de rejsende var både født og havde haft sidste bopæl i Sverige, mens 2.978 nok var født i Sverige, men havde en fast oversøisk bopæl som de nu købte billet for at komme tilbage til. De havde med andre ord været på besøg i Skandinavien. Endelig var der 1.989 svenskfødte, der havde fast bopæl i Danmark da de løste billet til USA. Det var altså disse 1.989 svenskere, der først var indvandret til Danmark for herefter, i årene 1900–1910, at rejse videre til Amerika. 70 % havde haft fast bopæl i København inden den videre udvandring, 5 % på Lolland-Falster og 6 % på Bornholm.

For Bornholms vedkommende var der i tiåret 1900–1910 alt i alt 1.984 med bopæl på øen der løste billet til Amerika og blandt disse 120 svenskfødte. Deres adresser på Bornholm og arbejdspladser svarede ganske godt til den erhvervsstruktur vi tidligere har set. 20 med bopæl i Allinge-Sandvig var alle stenhuggere. 70 fra Rønne bestod, ud over 33 hustruer og børn, af 22 arbejdere, 8 håndværkere, 4 stenhuggere og 3 landmænd. 30 fra resten af øen bestod af 10 hustruer og børn, 8 arbejdere, 6 landmænd, 3 håndværkere og 2 stenhuggere. De fleste var mænd og ganske unge, men der var markante undtagelser, således tre par bedsteforældre tæt på 70 år gamle, der tog til Amerika for at besøge børn, svigerbørn og børnebørn. Eksempelvis murermester Svend Magnus Jönsson (1836–1910) fra Voxtorp ved Kalmar, hvorfra han var kommet i 1863 og hans kone Anne Katrine Kofoed (født 1837) fra Rønne. De havde giftet sig i 1864 og sejlede nu i september 1903 i løbet af to uger fra Rønne til New York via København på den splinternye og luksuriøse danske Amerikabåd »Hellig Olav«. Søn, svigerdatter og børnebørn tog imod i Hicks Street, Brooklyn, New York, men der blev også tid til en længere udflugt til Niagara og byerne syd herfor, hvor bedsteforældrene, særligt i Jamestown havde mange bekendte. Men i marts 1904 gik turen hjem igen til Rønne og det ældre ægtepar var et godt eksempel på at fra omkring 1900 tog man ikke længere til Amerika for evigt. Der foregik faktisk en livlig arbejdspendling og turisme på tværs af Atlanterhavet, der først blev stoppet igen af de to verdenskrige, visa og øvrige rejse- og indvandrerestriktioner der ikke kendtes før 1914. Dog forlangte de amerikanske myndigheder allerede tidligt at man for at få adgang til USA skulle oplyse om amerikansk kontaktperson og dennes adresse.

Bestemmelsesstederne for de svenskfødte amerikarejsende fra Bornholm var derfor, som for alle andre, i udstrakt grad præget af hvor i USA man havde familie, bekendte og arbejdskammerater. Disse områder var for bornholmernes vedkommende langt mere distinkte end hvad der gjaldt for de fleste andre danske udvandrere.

I overvejende grad drejede det sig om fire klart afgrænsede områder i USA. De to første var byerne øst for San Francisco med centrum i Modesto, hvor bornholmske guldgravere havde slået sig ned fra omkring 1855 samt landområderne vest for Chicago ved La Salle i Illinois, hvor bornholmere på vej hjem fra guldfelterne i Californien, havde været de første danskere der slog sig ned. Men de to vigtigste lå henholdsvis i Utah og i New York State.

For Utahs vedkommende Ephraim i Sanpete County, omkring 200 km. syd for Salt Lake City i Utah, hvor de første danske mormoner, herunder 38 bornholmere, kom i september 1853 anført John E. Forsgren (1816–1890) fra Gävle. Han var i 1851 blevet landsforvist fra Sverige på grund af spredning af vranglære, men havde fortsat sin mission i Danmark, der havde fået trosfrihed med Junigrundloven 1849. Forsgren arrangerede herefter i december 1852 den første rejse fra Skandinavien til Utah. 38 bornholmere og enkelte svenskere fulgte i første omgang, men mange fulgte i årene efter og med dem også en del med navne, der klart tydede på, at de var svenskfødte mormoner på Bornholm. Men da mormonerne i Utah registreredes efter den menighed de kom fra, ikke fødestedet, må de undersøges navn for navn. Öhman lyder jo svensk og det viser sig da også, at det drejede sig om et ægtepar fra Algutsrum på Øland, Peter Nilsson Öhman (1806–1878) og Anna Tobiasdotter (1804–1864), men at de i sommeren 1851 var kommet til Rønne med deres to børn, muligvis som fordrevne mormoner, der så, sammen med bornholm-

ske og svenske trosfæller rejste til Ephraim i Utah i foråret 1863. Her finder man dem i øvrigt igen på »Ephraim Pioneer Cemetery« under en gravsten hvor Öhman, der allerede i Danmark var blevet til Øman, nu er blevet til »Oman«. Den kraftfulde borgmester i Ephraim, Paul Ernst Kofoed (1813–1891), en skipper fra Svaneke der havde ført sit sejlskib 17 gange over Atlanterhavet, samt hans amerikanske kone Fanny Merrick (1831–1911), der var adoptivdatter af selveste religionsstifteren Joseph Smith. De to sørgede for at mormonerne fra Bornholm, blev vel behandlede når nåede frem til byen. Det gjorde 344 i årene 1853–1890.

En tilsvarende tiltrækningskraft glaldt den største af alle bornholmske bosættelser i Amerika: området omkring Jamestown og Warren i den vestligste del af staterne New York og Pennsylvania, syd for Buffalo og Eriesøen. I Jamestown boede der 9.199 svenskfødte amerikanere i 1910 og da de udgjorde mere end halvdelen af byens befolkning og desuden havde en »Carlsson« som borgmester 1908–1934, var skridtet ikke langt til at udnævne byen til »Amerikas mest svenske by«. For reklamens skyld fik man endda svenskætlingen Charles Lindbergh (1902–1972) til at flyve rundt over byen den 1. august 1927 med et banner der bar dette slogan, kort efter at Lindbergh havde krydset Atlanterhavet med sin soloflyvning.

Samtidigt var Jamestown også den by i Amerika (uden for Utah som man opfattede som noget for sig selv), der havde relativt flest bornholmere. I 1910 var der 376 danskfødte i byen hvoraf ca. 350 var født på Bornholm. Det var jo ikke mange sammenlignet med de mange svenskfødte i byen, men der var en klar sammenhæng.

Indtil de amerikanske jernbaner var blevet sammenhængende udbygget fra slutningen af 1860'erne, gik hovedruterne til det indre Amerika enten op ad Mississippi fra New Orleans eller fra New York via Buffalo med skib over de store søer. De bornholmske mormoner fulgte begge ruter, hvoraf vejen over de store søer er blevet nøje beskrevet af Vilhelm Moberg. Fiktionens Karl Oskar og Kristina var ikke de eneste der sejlede op ad Hudson-floden fra New York til Albany og herfra kørte med tog til Buffalo hvor de indskibede sig og via Erie- , Huron- og Michigansøen sejlede til Chicago og herfra vandrede videre mod vest. Det gjorde alle der skulle videre til Wisconsin, Illinois, Iowa og Minnesota, men det var ikke alle der havde flere penge når de nåede frem til Buffalo. Det gjaldt f.eks. det allerførste svenske amerikaselskab, der i 1846 rejste fra Kisa i Östergötland med kurs mod New Sweden i Iowa. Flere af deltagerne strandede i Buffalo, måtte bortadoptere deres børn og tage forefaldende arbejde i egnen omkring Jamestown. De strandede er dog vanskelige at identificere i de amerikanske 1850- og 1860-folketællinger, da de her kun blev noteret som navnløse svenskere uden alder, der, hverken kunne tale (engelsk), læse eller skrive! Den første dansker i Jamestown, Marcus Peter Jacobsen (1834–1920) fra Snogebæk i Povlsker sogn, kom til byen på vej hjem fra Californien i 1855. I modsætning til de svenske indvandrere kunne han både skrive læse og tale engelsk efter 3 år i de Californiske guldfelter og lidt guld havde han også med. Han giftede sig og grundlagde en blomstrende vognfabrik i byen, hvor han sammen med sin svenskfødte hustru Sophia (1839–1923), et af de bortadopterede børn fra Kisa, tog gæstfrit imod alle, men ikke mindst dem hjemmefra Bornholm eller Skåne. En virksomhed der efterhånden udviklede sig til at blive byens stadshotel!

Når der således var god grund til at finde sammen i Amerika, danskere, svenskere, nordmænd, eller blot bornholmere og skåninger, er forklaringen nok den Marcus Peter

Jacobsen fra Snogebæk på Bornholm fortalte om, da han kort før sin død i Jamestown i 1920 blev interviewet (her i min oversættelse fra »Civil and industrial progress of the Swedish people in Jamestown 1848–1914«, Boston 1921, side 11). Det handlede om hvordan det føltes at blive mobbet og snydt fordi man hørte til en anden nationalitet end flertallet, udtrykt i vendinger, som jeg tror mange af vore egne indvandrere i vore dage vil kunne nikke genkendende til:

> En ting plagede mig meget, og det var at de indfødte betragtede mig som mindreværdig fordi jeg var fremmed og de yngre fortalte mig da også uden omsvøb, at jeg var dum og uønsket! Senere kunne jeg godt forstå hvorfor. Landområderne omkring Jamestown var dengang jeg kom allerede tæt bebygget med små gårde på omkring 100 acres, der alle var beboet af indfødte amerikanere fra Connecticut, Vermont, Massachusetts og det østlige New York. De syntes jo at de tilhørte det største og bedste folk i verden og forsømte ingen lejlighed til at fortælle om det! Det virkede endda nogle gange som om ekspedienter i butikkerne ikke brød sig om at betjene mig og gjorde de, prøvede de at snyde med vekselpengene.

Afslutning

En så dybfølt indsigt i hvad det vil sige at være indvandrer i et fremmedfjendtligt land som Marcus Peter Jacobsen fra Snogebæk gav udtryk for i det oven for citerede, giver anledning til at vende tilbage til det indledende spørgsmål i denne artikel. Hvor galt gik det egentligt for datidens skånske Karlsson'er på Bornholm?

Martin Andersen Nexøs skildring er jo temmelig sort hvad angik Lasse Karlsson fra Tomelilla og det samme gjaldt den virkelige Lasse Karlsson fra Tomelilla, som vi fandt død af druk i 1913 på en mark i Nylarsker. For sådanne Karlsson'er måtte håbet om et bedre liv skydes frem til den efterfølgende generation.

O.A. Nielsen, der var amtsskolekonsulent på Bornholm, fortalte i 1942 om hvordan hans far, der var bornholmsk født gårdejer i Østermarie, havde oplevet indvandringen af svenskere til Ny Sverrig. Historierne er mange og de fleste mindre flatterende for indvandrerne, men O.A. Nielsen konkluderer dog, at:

> Svenskernavnet har jo aldrig haft nogen god klang på Bornholm, men man må huske, at disse var folk, der dreves ud af onde tider fra deres hjemegn, og hvis sind måske derfor blev lige så hårdt, som skindet blev det i kampen mod sten og lyng. Nybyggerlivet var så sandt ikke en leg for sarte naturer. Men i tidens løb groede der en dyb respekt op. Man forstod, at der her i stilhed var gjort et stort arbejde for hele samfundet, som fortjente den største beundring.

Men havde svenskerne i almindelighed ikke noget godt ry i følge O.A. Nielsen, havde danskerne det sandelig heller ikke hos Gustav Sundbärg, der mente at al udvandring var af det onde, men at udvandringen til Danmark var værst, da danskerne kun var ude på at lokke kvinderne til utugt og i øvrigt udnytte hjælpeløse svenske indvandrere økonomisk.

Hvad det økonomiske angik omformulerede Richard Willerslev dette synspunkt til det langt pænere, at det blandt andet var takket være det kraftige tilskud af billig og ung svensk arbejdskraft, at Danmark i anden halvdel af 1800-tallet fik en så markant økonomisk vækst, at det skaffede landet plads som Nordens rigeste med den højeste realløn.

Efter at have gennemgået udviklingen på Bornholm kan jeg bestemt ikke afvise denne vinkling af sagen. Erhvervsudviklingen og særligt industri- og minevirksomheden ekspanderede voldsomt på Bornholm, netop i de årtier hvor den svenske indvandring i 1870'erne og 1880'erne var størst og det lyder sandsynligt at der er en sammenhæng. Jeg er overbevist om at denne ekspansive økonomiske udvikling på Bornholm næppe havde været mulig uden en meget væsentlig

tilførsel af arbejdskraft ude fra, men samtidigt blev denne arbejdskraft naturligvis tiltrukket af den økonomiske vækst på øen, en tiltrækning der kunne opretholdes så længe løn- og boligforhold var markant bedre end dem man kunne opnå hjemme i de skånske landsdele og Småland.

Samtidigt betød indvandringen af arbejdskraft til det bornholmske landbrug, at produktion og eksport kunne opretholdes trods den voldsomme afvandring af unge mænd til Amerika. De svenske indvandrere der kom i stedet, fik til gengæld højere løn og større chancer end hjemme for at skaffe sig fod under eget bord og de betød en kraftig foryngelse og fornyelse af en ellers aldrende og genetisk isoleret befolkning. Man skal derfor lede længe efter træk der tyder på uvilje mod de »fremmede«, de blev tværtimod modtaget med mere end åbne arme.

Det har derfor været lidt af en oplevelse at skrive en artikel om et tilsyneladende gammelt og slidt emne, »den glemte indvandring«, der i øvrigt slet ikke er glemt på Bornholm, og opdage, at der faktisk var tale om en kraftig indvandring, der samtidigt resulterede i en yderst vellykket integration. Hertil kommer »opdagelsen« af de nye og hidtil helt uudnyttede muligheder, der er opstået i forbindelse med udviklingen af internettet de seneste 20 år. Alle de væsentligste demografiske kilder og søgedatabaser kan nu trækkes ned og bruges på eget skrivebord og massedata kan struktureres og gennemgås uden tidligere tiders uoverkommelige arbejdsindsats. Men det er mærkeligt at dette materiale, måske fordi det er skabt af og er til gavn for slægtsforskere, kun i meget beskeden grad benyttes af historikere. Det på trods af at søgedatabaserne gør det langt lettere at sammenfatte store datamængder og i øvrigt »illustrere« fremstillingen med levnedsforløb på tværs af grænser og oceaner.

Formålet med denne artikel har derfor først og fremmest været at inspirere andre til at gå videre og hvis de gør, anbefale dem, at supplere politiets opholdslister fra 1875 med kirkebøgernes til og afgangslister 1813–1875. Det vil kunne give et klarere billede af den rolle sæsonarbejderne spillede som forløbere for indvandrerne, et spørgsmål der ikke er taget op her, men som er vigtigt for at forstå bevæggrundene for senere indvandring og bosættelse.

Nøjes man som her, at beskæftige sig med den egentlige indvandring, kan man nu for øen som helhed sige at den svenske indvandring udgjorde en betydelig del af den samlede svenske udvandring til de østlige dele af Danmark og at den tidsmæssigt skal placeres mellem 1850 og 1900 med hovedvægten på 1870'erne og 1880'erne. De sydsvenske indvandrere slog sig i langt højere grad end tidligere erkendt ned på den vestlige del af øen, særligt i Rønne, mellem Rønne og Hasle samt i Allinge-Sandvig og indvandrerne var i udpræget grad yngre, ofte ugifte mænd i den produktive alder, mens den bornholmske befolkning til gengæld var præget af for få mænd i denne aldersgruppe. Det betød mange svensk-danske ægteskaber og det kan være en af de vigtigste grunde til den usædvanligt hurtige og effektive integrering på Bornholm. Men den blev naturligvis også fremmet af, at man sprogligt og kulturelt stod hinanden langt nærmere, end man gjorde med egne landsmænd henholdsvis vest for Storebælt eller nord for Småland. De svenske indvandrere var bornholmernes nærmeste naboer fra kystregionerne mellem Ystad og Kalmar. De fleste synes i øvrigt at være blevet på Bornholm når de først havde slået sig ned.

Den udbredte opfattelse af at svenskerne kun tog til »de fattiges Amerika« (=Danmark) i mangel af bedre og for at tjene til Amerika-billetten bekræftes for Bornholms vedkommende *ikke* af de tal der er til rådighed, men vi har dem naturligvis kun for årene

mellem 1900 og 1910. Udvandringsraten for svenskfødte bornholmere er disse år klart mindre end for bornholmskfødte og det kan næppe have været billetprisen til Amerika der har været afskrækkende, den svarede nogenlunde til to månedslønninger for en landarbejder. På den anden side er det ganske tydeligt at bornholmere, hvad enten de var svenskfødte eller danskfødte, fandt godt sammen i de samme bosættelser i Amerika, således som de gjorde på Bornholm. Hvad vi derfor nu savner, er et samlet billede af den første store indvandringsbølge til Danmark, den svenske indvandring i anden halvdel af 1800-tallet. Som det er blevet søgt vist i denne artikel, er materialet for en sådan undersøgelse til stede og let tilgængeligt for alle på internettet.

Summary

It was the influx of labour from the Scanian territories and Småland during the second half of the 19th century which created the very first ever massive wave of immigration to Danmark. This occurred at the same time as the transatlantic emigration reached its highest level. This can most clearly be seen on Bornholm, the part of Danmark which in relation to its population, experienced the greatest emigration to USA as well as the greatest immigration from southern Sweden. The book and film "Pelle Erobreren" (Pelle the Conqueror), illustrates the story of the immigrants, but historians have lacked the resources required for a examination of the necessary mass data.

The main purpose of this article is to demonstrate how the technological development in recent years have made it possible to undertake such investigations far more quickly and better, once that the most important demographic sources have been made available and searchable on the internet. The huge masses of data have been made available on the internet to aid genealogical research, but they can of course also be used for other kinds of historical reseach. It will therefore be shown in this article, that the Swedish immigrants came from the coast between Ystad and Kalmar and a majority of them settled on the west coast of Bornholm. Most of them were young men, many of which married girls from Bornholm. There was a surplus of women there since the young men had emigrated to America. The Swedish emigrants did not only support themselves as farm labourers, crofters, or owners of small properties with a better future than they would have had back in Sweden, but they also constituted a well paid working class, which was a prerequisite for the industrial development on western Bornholm at the end of the 19th century.

Most of them settled on the island for the rest of their lives, a smaller number continued to America, but we do not have statistics until after 1899, when the number was very low. There are sources which indicate that already at an early stage, there were settlements composed of immigrants who could be termed "Swedish Bornholmers". As far as Bornholm is concerned, the massive immigration from southern Sweden, especially during the 1870's and 1880's, was succeeded by a swift and successful integration.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder på internettet

www.arkivalieronline.dk

Kirkebøger for de Bornholmske Sogne ca. 1700–1960 (i nuværende form fra og med 1812)

Folketællinger for Bornholm 1845–1930 (fødested oplyses fra og med 1845)

www.ancestry.com

Svenska Kyrkböcker 1500–1940, US censuses1850–1940

Søgedatabaser baserede på utrykte kilder

»Sydsvenskere« – SVENSKFØDTE INDVANDRET TIL BORNHOLM – 1845–1945, hentes fra

www.bslf.dk/download.asp – udarbejdet af Jørn Kjøller på grundlag af vielses- og begravelsesoplysninger. 1845–1960

www.emiarch.dk – en søgedatabase på solgte oversøiske billetter i Danmark 1868–1910, udarbejdet af Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg på basis af materiale på Rigsarkivet, Københavns Politi, 3. Politiinspektorat, Registre over udvandrere 1868–1934

www.ddd.dda.dk/kiplink1.htm – giver søgemuligheder for samtlige bornholmske folketællinger 1787, 1801, 1834, 1845,1850, 1855, 1860, 1870, 1880,1890 og 1921, udarbejdet af Kilde indtastnings projektet (KIP)

www.ddd.dda.dk/immibas/immibas2.asp

Database over indfødsretstildelinger i Danmark 1776 – 1960

www.ancestry.com

Namnindexerede födselsuppgifter 1880–1920

Födelsesuppgifter för personer som avled mellan 1901 och 2006

Trykte kilder

Statens Statistiske Bureau, Statistisk Tabelværk, femte række, Litra A Nr. 4, Folketællingen i Kongeriget Danmark den 1. februar 1901, Anden del, Den Fremmedfødte Befolkning, side 7*–10*, samt Tabel 1, Befolkningens Fødested, side 2–5. København 1904

Danmarks Statistik af V. Falbe-Hansen og Will. Scharling, bind 1, side 486–489 Indvandringen til Danmark, København 1885

Alfabetisk Navneregister over Personer, der i Aarene 1850–1915 ved Lov har erhvervet dansk Indfødsret med herhørende Oplysninger og statistiske Redegørelser, Indenrigsministeriet, København 1916

Gustav Sundbärg , Emigrationsutredningen (1907–1914), bilag 3, 4, 16 og 20: Svenskarna i Utlandet, side 74–88, Danmark (1910). www.ub.gu.se/sok/ebok/egna/textarkiv/emigrationsutredningen

Litteratur

Birgit og Henning Bender: Återfunna svenska utvandrare. Svenska utvandrare via Danmark 1868–1909 (*Med Malmö i Minnet*, Malmö Stadsarkiv 100 år, 2003, s. 85–96

Henning Bender: Svenske Udvandrere via Danmark 1868–1904, *Kulturhistorisk samarbejde omkring Øresund.* Farum 1998, s. 46–55

Henning Bender: Bornholmsk Udvandring 1868–1904 (*Bornholmske Samlinger* 2000, s. 103–125)

Henning Bender: Den oversøiske udvandring fra Bornholm og Danmark 1840–1940 (*Bornholmske Samlinger* 2011, s. 10–49)

Anne Dyhr: De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860–1921 (*Bornholmske Samlinger* 2010, s. 8–115) Uafsluttet speciale til Københavns Universitet 1969–1971

Kristian Hvidt: Nordiske studier over emigration 1965–1975 (*Historisk Tidsskrift*, Bind 13, række 6 (1979) – 2, s. 380–386)

Henning Bech Johansen: En undersøgelse af den svenske indvandring til Bornholm i slutningen af det 19. årh. baseret på kilder fra Øster herred, utrykt speciale, Københavns Universitet, 1972

Lars-Olof Larsson: Utvandring från södra Småland fram till 1870 (*Kronobergsboken* 1978, s. 133–204)

Nielsen, O. A.: Blade af Østermarie Udmarks Historie (*Bornholmske Samlinger* 1942, s.117–132

Richard Willerslev: Nettoudvandringen fra Sverige til Danmark 1850–1910 (*Scandia* 1979, s. 83–106)

Richard Willerslev: Den svenske indvandring til Bornholm 1850–1914 (*Scandia* 1980, s. 53–80)

Richard Willerslev: Den slesvigske, svenske og russiske indvandring til København 1850–1914, (*Historiske Meddelelser om København* 1981, s. 84–123)

Richard Willerslev: Svenske gæstearbejdere i København 1850–1914 (*Fortid og Nutid* 1981, s. 224–241)

Richard Willerslev: Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850–1914; København, Gyldendal, 1983

Richard Willerslev: Den svenske indvandring til Bornholm (*Bornholmske Samlinger* , 1983, s. 9–31

Richard Willerslev: Tilvandringen af svenske arbejdere 1840–1914 (*Fremmede i Danmark*, red. Bent Blüdnikow, 1987, s. 118–138)

Agnes Wirén: Uppbrot från Örtagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870; Lund, Gleerup 1974

Fremmed arbejdskraft i Danmark før 1. Verdenskrig, En Arkivudstilling, Udstillingskatalog, Landsarkivet for Sjælland m.m. (København 1977)

Åtta gårdar i Hyllie
– mötet mellan bönder och frälse i en skånsk by under senmedeltiden. Del 2, forts. från Ale 2012: 2

Av arkeolog Hanna Dahlström & arkeolog Therese Ohlsson

Hyllie och frälset

De åtta gårdarna

År 1303 nämns Hyllie i samband med att fogden i (byn) Malmö och Burlöv Jens Hvid den 20 april säljer sitt gods i Hyllie till prosten Anders i Lund (DD 2:5 nr 256; 2:5 nr 268).

Under de följande århundradena nämns sedan ett samlat godsinnehav på åtta gårdar, förmodligen samma gårdar, som man sedan kan följa en bit in på 1400-talet. Man vet dock inte exakt vilka gårdar det handlade om men med tanke på de förändringar som skedde i den sydvästra delen av byn är det sannolikt att gårdarna i huvudsak fanns där. Dessa åtta gårdar kommer att följas genom den senare delen av medeltiden via de ägare som nämns i samband med dem. Dessa personer tillhörde i sin tid det politiska toppskiktet. Den första som nämns i samband med de åtta gårdarna var riddaren Jens Uffesen Neb. Efter hans död tillhör de hans arvingar och svärsöner Niels Hak och Jens Lauridsen (Panter). Under 1400-talet fanns de åtta gårdarna mestadels i Brok-släktens ägo.

Jens Uffesen (Neb) och svärsönerna

År 1299 nämns riddaren Jens Uffesen (Neb) i medeltida handlingar, när han bevittnar ett lejdebrev av Erik Menved gällande Jens Grand. Jens Uffesen var son till Uffe Nielsen (drots 1268–1284) och föddes därmed i en familj av högsta rang. Jens Uffesen är ofta förekommande i det skriftliga materialet och man kan följa honom och hans förehavanden i rikets politiska ledning och i hans utvidgning av den personliga egendomen. I hans ägo fanns bl.a. en stenhusgård i Malmö, där han också ägde bodar och ladugård. Han hade även en gård i övre Malmö och hus i Lund. Det är sannolikt att hans sätesgård fanns i Malmö (Reisnert 1989). År 1334 eller 1336 pantsätter Jens Uffesen en del av sitt godsinnehav till svärsonen och riddaren Niels Hak till Hyby: »pantsetter her Niels

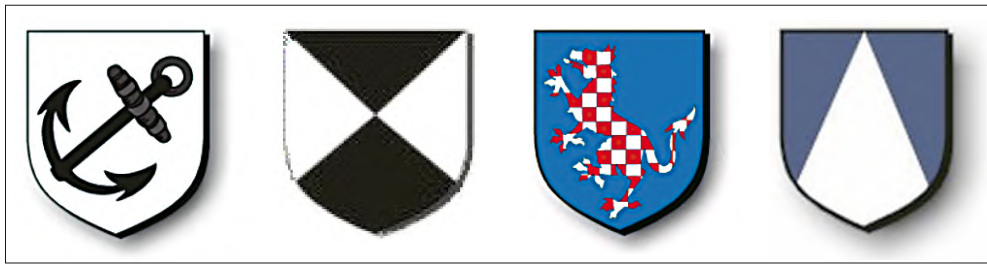

Figur 9. Släktvapen från vänster: Neb, Hak, Panter och Brok.

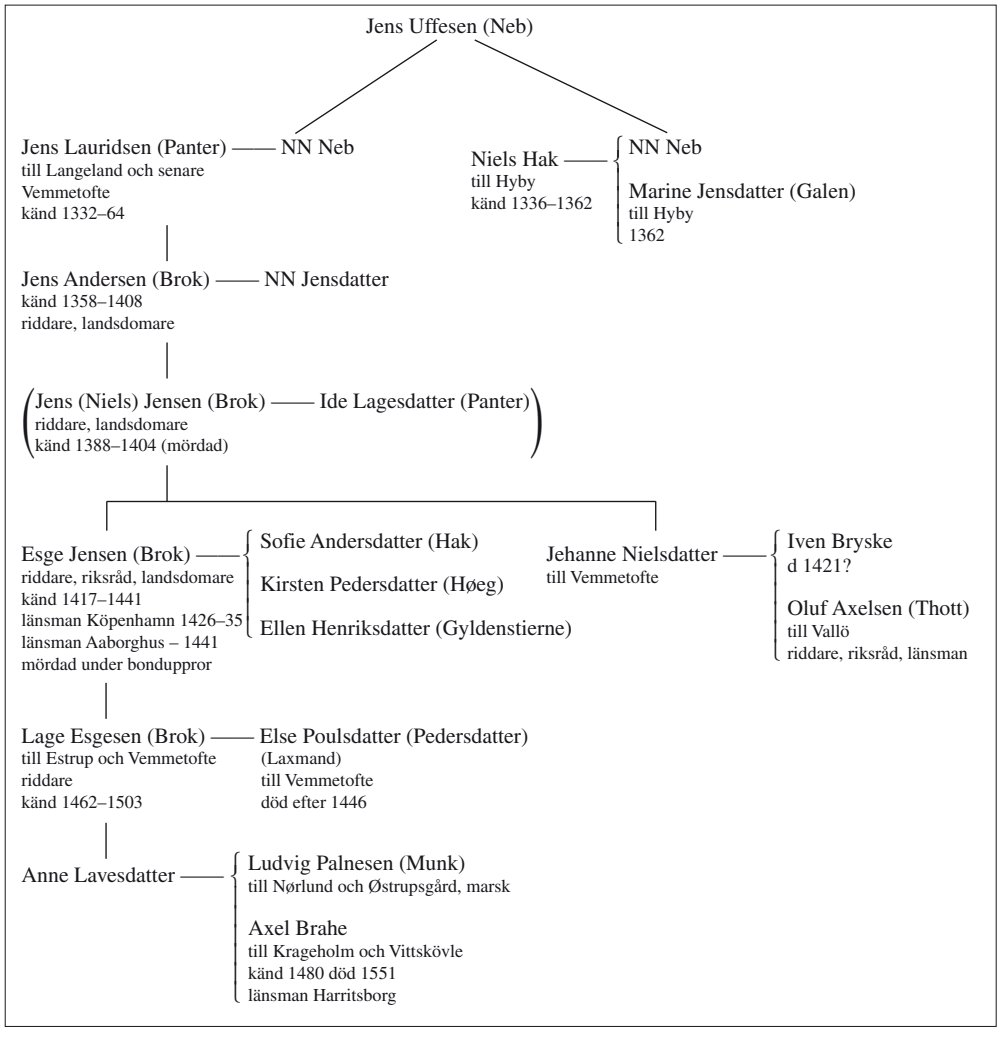

Figur 10. Jens Uffesens släktträd, där närmast efterföljande ägare av godset i Hyllie finns med.

Hack wdi hanns neruelsse sinn by Kierstorp, viii gaarde i Hyldlye i Oxieherret oc allt sitt gods, som er XXIII gorde i Tostrup sogenn oc Nør As [bo] herrit, steen hussgaarden i Malmø oc en gaard i offre Malmø for iiic march purtt sølff colneske wegtt» (DD 2:2 nr 105). Detta är första gången de åtta gårdarna nämns som en enhet.

Arvet efter Jens Uffesen gick till hans båda döttrar som var gifta med Jens Lauridsen (Panter till Langeland och Vemmetofte), son till drotsen Laurids Jonsen, och Niels Hak till Hyby (Ulsig 1968:170). Arvskiftet utfördes i juni 1349 (DD 3:3 nr 164–165, 405). Av de nästkommande breven kan man utläsa att Jens Lauridsen tillskansade sig en del av svärfaderns skånska godsinnehav: »Jens Larsen, væbnere, erkender at skylde Niels Hak 600 mark sølv for gods, som er tillfaldet Niels Hak efter hr Jens Uffesens død, men

som han har tilskødet Jens Larsen» av sin svåger Niels Hak (DD 3:3 nr 165, se även 3:4 nr 405).

Om man tar sig vidare i det skriftliga materialet kan man uttolka det som att Jens Lauridsen (skrev sig senare till Vemmetofte) köpte en stor del av det skånska arvet efter Jens Uffesen av Niels Hak (Ulsig 1968:107).

Det finns ytterligare ett diplom där delar av Hylliegodset nämns. I ett skötebrev från kung Magnus Eriksson till Niels Hak till Hyby behandlas bl.a. fyra gårdar i Hyllie: »Konung Magni ath domino Niolau Hack af Höyby wäpnare uthgifne skiötebreef på 4 gårdae i Höllæghæ 10 gårdar i Kærstorp och 24 i Tostorp sochn i Norra Aszbo häradt.» (DD 3:3 nr 325). Detta var godset som Jens Uffesen tidigare pantsatt till Niels Hak, men brevet bör sannolikt innebära att arvet har skiftats. Jens Lauridsen hade 1351 köpt en del av Niels Haks arv men hade troligen vissa problem med likviditeten. Från år 1351 finns ett brev där Jens Lauridsen pantsätter sitt gods på Själland, förutom Kvanlöse, till Peder Falck (som gift sig med Jens Uffesens änka). Denne Peder Falck pantsatte sedan godset till Erik Pileman, varför Jens Andersen (Brok) till Estrup (Jens Lauridsens svärson) fick inlösa det från honom (Ulsig 1968:107, 170f).

I dokument från år 1385 går att läsa att Niels Haks änka Marine Jensdatter (Galen) pantsatte gårdar i Hyllie till Jep Mus (Drefeld). Detta verkar dock inte stämma då Niels Hak redan hade sålt den delen av sitt arv. Enligt Ulsig sålde han sin första hustrus godsinnehav förutom egendom i Malmö till sin svåger, troligen i samband med arvsskiftet (Ulsig 1968:107, 111). Jep Mus har vid ett annat tillfälle försökt tillskansa sig gods på oärligt sätt (Hyby, som han tidigare haft i pant). År 1389 var saken utagerad och Hyby dömdes tillhöra Marine Jensdatter och hennes arvingar. Jep Mus blir efter sin död dömd av drottning Margrethe för sina skumraskaffärer (Ohlsson 2006:22). Man kan utifrån detta förmoda att diplomet gällande de åtta gårdarna också är ett falsarium.

Gårdarna och Broksläkten

De åtta gårdarna vandrar genom olika frälsesläkter och under 1400-talet var de till stor del i släkten Broks ägo. Den ovan nämnde Jens Lauridsen (Panter) hade en dotter som gifte sig med riddaren Jens Andersen (Brok) till Estrup, vid Randers (DBL 1887–1905 nr 141; Ulsig 1968:218). Jens Andersen var ett av drottning Margarethes betrodda riksråd och vid sin död efterlämnade han ett av landets största godskomplex till sonens barn (Ulsig 1968:218). Jens Andersen blev ägare till gårdarna genom arv. Han dog av hög ålder år 1408 och överlevde sin son Jens (Niels) Jensen till Clausholm. Jens (Niels) Jensen, gift med Ide Lagesdatter (Panter)) blev enligt danskt biografiskt lexikon mördad av Herr Jens Nielsen (Løvenbalk) år 1404 (DBL 1887–195 nr 90; Ulsig 1968:218).

Gårdarna går därmed delvis vidare till Jens Andersens barnbarn, riddaren och sedermera länsmannen (da. lensmand) på Köpenhamns slott, Esge Jensen (Brok till Estrup) (DBL 1887–1905 nr 88; DAA 1889:103). Det finns notiser om att Esge Jensen pantsätter gårdarna (1426) till prosten Peder Axelsen (Thott) (Rosborn 1984:76). Gårdarna hamnar förmodligen hos flera syskon efter farfarsarvet. Det omnämns även hos en syster Fru Jehanne (Nielsdatter) till Vemmetofte. Fru Jehanne var gift två gånger, först med Iven Bryske och sedan med Oluf Axelsen (Thott). Det omtalas att det efter henne fanns en systerdel av åtta gårdar i Hyllie. Skiftet efter Fru Jehanne Nielsdatter till Vemmetofte var år 1472, alltså efter det att Esge Jensen har pantsatt dem (Ulsig 1968:429). Esge Jensen avled, förmodligen mördad, år 1441 under

ett bondeuppror. Krönikören Johan Christopher Barfod beskriver det såhär:

> Herr Eske levde ännu 1441, då han för sin hårdhet emot allmogen blev ihjälslagen av densamma och sönderhuggen i stycken. Detta skedde i en träffning vid Aalborg på Jylland V non.maji. Bonderebellerna blevo sedermera övervunna uti ett förnyat slag tredjedag pingst samma år, då åter en man av samma ätt, herr Johan Brok, stupade på platsen (Barfod 1925:421).

Egendomen hamnade sedan hos Lage Esgesen (Brok) till Estrup och Bregenholm var säkerligen genom arv. Han var Esge Jensens son och Fru Jehannes brorsbarn. Han beskrivs i Ulsigs avhandling som »*den mest utiltalende repræsentant for det 15. årh.s danske adel*». Detta berodde på otaliga rättsfall där han var inblandad, bl.a. med motivet att tillskansa sig gods, ofta på mindre tillåtna sätt (Ulsig 1968:219f). I skiftet efter Lage Esgesen tilldelades herr Axel Brahe bl.a. åtta gårdar i Hyllie. Axel Brahe var Lage Esgesens svärson och var gift med Anne Lavesdatter. Det är så långt vi valt att följa gårdarna.

Figur 11. De åtta gårdarnas olika ägare.

Jens Uffesen och Lindholmen

Jens Uffesen är den förste person som nämns i samband med de åtta gårdarna i Hyllie. Det gör honom extra intressant i frågor kring gårdarnas tillkomst, varför hans ställning och förehavanden förtjänar extra uppmärksamhet. Hyllie by tillhörde Oxie härad som under Jens Uffesens tid var en del av Lindholmens län. Skånes härader var stadfästa åtminstone år 1230, vilket går att se i kung Valdemars jordebok från detta år. Häraderna var juridiska distrikt som skulle inneha tingsplats, men även för kyrkan fungerade ett härad som en förvaltningsenhet (Skansjö 1997:83f). Under senmedeltiden var Skåne indelat i följande län: Helsingborg, Falsterbo, Beritzholm, Gladsax och Lindholmen. Dessa slottslän förfogade över ett antal, ofta närbelägna, härader. Vilka områden som ingick i slottslänen kunde variera och bestämdes när en ny länsman utsågs. Jens Uffesen (Neb) hade tjänst som länsman på Lindholmen (med Oxie och Skytts härader), som tros varit ett kronolän, åren 1332–1339 (DD 2:10 nr 403 och 2:12 nr 182). Länsmannen, vars titel i dokumenten varierar mellan *capitaneus* (hövitsman) och *advocatus* (fogde), fungerade som kungens ställföreträdare ute i landet och satt *ad gratiam*, dvs på kungens nåd. Det fanns förutom pantelän tre andra former av län: räkenskaplän, län på avgift och tjänstelän. Under 13–1400-talen var Lindholmen troligen avgifts- eller tjänstelän. Ett avgiftslän innebar att länsmannen betalade en i förväg bestämd årlig summa till kungen och sedan behöll det eventuella överskottet själv. Avgiften var anpassad till de förmodade intäkterna. Ett tjänstelän krävde varken att

länsmannen redovisade eller betalade avgift till kungen. Istället förband han sig att underhålla besättningen av soldater samt se till att uppdragets uppgifter blev gjorda (Ulsig 1968:92; Skansjö 1995:85; Lerdam 1996:16).

Jens Uffesens (Neb) tid på Lindholmen inleddes tack vare att kung Magnus Eriksson övertog de holsteinska grevarna Gerhards och Johans pant i Skåne. Betalningen delades upp med olika mottagare. I denna affär verkade Jens Uffesen (Neb) ha spelat en aktiv och framträdande roll, varför han som uppskattning från kungen övertar Lindholmens län, innefattande resursområdena Oxie och Skytts härader, efter riddaren Esge Brokdorf (DRB 2:10 nr 403; Reisnert 1989:31). Slutet på Jens Uffesens (Neb) länsmanstid på Lindholmen blev snöpligt när han i oktober år 1339 var en av deltagarna i ett rättarting som hölls av kung Magnus Eriksson. Den tidigare länsmannen fick begära nåd hos kungen och han tvingades avträda Lindholmens slott med häraderna Oxie och Skytts. Det framgår inte på vilket sätt han gjort orätt (DRB 2:12 nr 183; Reisnert 1989:31).

Frälset i Hyllie och dess kontakter med Malmö

De frälsepersoner som nämnts i anslutning till Hyllie tillhör till stor del det yppersta frälset. Jens Hvid var fogde i byn Malmö men ägde även gårdar i Hyllie. Det finns inga bevarade dokument som närmare beskriver hans förehavanden, men tiden för omnämnandet är en föränderlig tid. Jens Uffeson (Neb) levde delvis samtidigt som Jens Hvid. Han hade ett godsinnehav i byn och troligen hade han sin sätesgård i staden Malmö. Förmodligen var han även en betydande kraft i Malmö. Staden expanderade under första hälften av 1300-talet. I Malmö skedde ett uppsving, staden blomstrade och den långsiktiga handeln främjades (Reisnert 2006:68). Bebyggelsen förtätades och prestigebyggnader uppfördes. Det var under denna dynamiska tid som Jens Uffesen verkade i staden. Han innehade bl.a. bodar, ladugård och stenhus i Malmö (Reisnert 1989). Jens Uffesens svärsöner ärvde Malmöegendomen, även om uppgörelsen dem emellan verkade för att Niels Hak var den som till slut behöll gårdarna i staden. De nästkommande personerna var alla stora godsägare och många av dem hade toppositioner i riket. Bland annat var Fru Jehannes andra man Oluf Axelsen marsk, och han slutade sina dagar som länsman på Gotland. Han var dessutom son till herr Axel Pedersen (Thott) som hade egendomar i Malmö (Thomasson 2006:188).

Frälsegodset i Hyllie och förändringar av bystrukturen

1300-talet – utblick

Under det föränderliga 1300-talet alternerades framgångar med krig och farsoter. Skåne var under några år förpantat till holsteinska herrar och senare år 1332 såldes det till den svenske kungen Magnus Eriksson. Vid århundradets mitt härjade digerdöden. I *Annales Scanici* finns en notis som berättar att »Item maxima epidemia [to]to illo anno fuit per totum mundum» d.v.s. att en mycket stor epidemi härjade i hela världen under detta år (*Annales Scanici*, Skånske årbog 1980:72). Skåne hamnade åter i danska händer år 1360 genom Valdemar Atterdag, men delar pantsattes till hanseaterna 1369. Under andra halvan av 1300-talet var Skåne utsatt för ständiga krig. Albrekt av Mecklenburg och Valdemar Atterdag, samt senare drottning Margareta var i strid på skånskt territorium. Det var först den lugnare perioden i slutet av århundradet som banade väg för utökningen av Malmös handelsverksamhet (Reisnert 2006:68f). Det finns inte mycket material som berättar om förhållandena i byar på

1300-talet. I Hyllie by har det varit möjligt att med hjälp av arkeologiskt och skriftligt material visa att förändringar skett i byns struktur. Det har inneburit ett tillfälle att få information om förhållanden i en by under denna politiskt och på andra sätt omtumlande tid.

Aktörerna bakom förändringarna

Den stora förändring som skedde i Hyllie under 1300-talets början utgjordes av anläggandet av flera nya gårdar. En sådan förändring kunde inte genomföras utan vidare och inte av vem som helst. Den medförde att byns gemensamma ytor/områden påverkades och med stor sannolikhet blev det mindre delar av byns resurser till var och en av byborna. Man kan tala om tre olika alternativ för hur utvidgningen av antal gårdar kunde ske:

– personer som hade egendomsrätt till ett stort antal gårdar kunde påtvinga ändringar
– splittring av en eller flera större enheter
– samordnad förändring av bystrukturen

Det finns indicier som tyder på att utläggningen av nya bruksenheter kunde vara ett beslut och/eller initiativ som kom från en större godsinnehavare i byn, Jens Uffesen (Neb). Mycket tyder på att det var under hans verksamhetstid som de nya gårdarna etablerades i den sydvästra delen i Hyllie by. Om villkoren för att utöka byns antal gårdar medförde en minskning av de övriga gårdsinnehavarnas andel av byns resurser måste det ha krävts andra förmåner i gengäld för att förslaget skulle antas. Omorganisationen i byn påverkade teg- och vångastruktur och innebar troligen mindre mark till gemene man. Det finns inget källmaterial som kan återge hur stora förändringarna blev för hushållen. Förutsättningen för att det kunde genomföras en såpass stor förändring var att byborna måste ha sett på omorganisationen som en möjlighet istället för en förlust. Enligt arkeologen Martin Hansson var det i vissa byar lokala herrar som planerade och organiserade byar, ofta i samråd med byborna (Hansson 2006:137). Hansson diskuterar även makt och herravälde och menar att

> Om frälsemannen dessutom hade en position i den lokala förvaltningen kunde herraväldet utsträckas till att gälla andra bönder i trakten. Själva positionen som frälseman gav säkerligen också huvudgårdens herre ett visst mått av herravälde över trakten genom sina inneboende egenskaper i rollen som frälseman (Hansson 2001:26).

I enlighet med vad Hanssons menar, kan man förutsätta att Jens Uffesen hade en maktposition tillräcklig för att genomdriva förändringar av denna typ. Jens Uffesen var en person som rörde sig i den absoluta politiska toppen och man kan utläsa ur det skriftliga materialet att han var en driftig person med mycket godsinnehav.

De åtta gårdarna nämns som en enhet första gången under Jens Uffesen (Nebs) ägo, varför man kan spekulera kring dessa gårdars värde som sammanhängande enhet. Det ekonomiska värdet i att inneha dessa samlade gårdar behöver vi ej närmare gå in på. Det är dock värt att beakta det faktum att de åtta gårdarna var nästan en tredjedel av byn Hyllie. Att äga så många gårdar innebar också en stor del av makten i bygemensamma ärenden, något som bör ha varit åtråvärt för en man som Uffesen.

Under senare delen av medeltiden skedde ombyggnationer av kyrkan, i form av en förlängning västerut och en utvidgning av koret österut. Tornet skall ha tillkommit under senmedeltid (Karlsson 1998:48). Det finns inget skriftligt källmaterial som antyder att någon av frälsepersonerna låg bakom ombyggnaden, men heller inget som dementerar det. Jens Uffesen, med sina många kontakter i Malmö, skulle inte ha några svårigheter att organisera och bekosta ett sådant arbete. Det

var vanligt att frälsepersoner använde sig av kyrkobyggnaden för att visa sin betydelse. I grannbyn Bunkeflo fanns det vid samma tid en lågfrälseman vid namn Niels Bunkeflo. Niels Bunkeflo gjorde karriär inom det andliga frälset och antas ligga bakom Bunkeflo kyrkas ombyggnad. Det anses att han velat framhäva sin släkt genom att låta bygga ett västtorn och en empore (Ingwald & Lövgren u.u). Det finns tydliga likheter mellan Niels Bunkeflos och Jens Uffesens liv och agerande. Även Niels Bunkeflo antas ha haft starka kopplingar till Malmö, bl.a. genom sina egendomar där (Ingwald & Lövgren u.u). Det tycks som om frälsesläkter med intressen och maktposition i Malmö är aktiva även i byarna runt omkring staden, där de stärker sin maktställning under medeltidens senare del. Tydligt är att intressena i staden och i byn ur deras perspektiv hörde ihop.

De nyetablerade gårdarna i sydvästra Hyllie – del av frälsegodset »de åtta gårdarna»

De här studerade gårdarnas topografiska läge, de senare ägoförhållandena sammantaget med de arkeologiska resultaten (dateringar, koordinerad insats) tyder på att gårdarna ingått i det gods som nämns i de skriftliga källorna under 1300- och 1400-talen. Några hundra år senare, under 1700-talet, nämns ett frälsegods om sju gårdar i Hyllies sydvästra del, det som senare blev Annatorp. Det går inte att med säkerhet fastställa att det rör sig om samma gårdar som nämns som ett godsinnehav under 13- och 1400-talet, men det är en sannolik tolkning. Det verkar ej ha funnits någon huvudgård i byn, utan alla gårdar var arrendegårdar, antingen med kungen eller utsocknes frälse som markägare. Den ende som skriver sig till byn är *Hynzikinus de Hyllogæ* som var dekan i Oxie härad (DD 4:1 nr 451). Likheterna mellan de åtta gårdarnas första kända ägare Jens Uffesen (Neb) och deras sista innan utflyttningen är beaktansvärd. Som denna studie visat inleds gårdarnas historia med en i samhället mäktig person med intressen både i land och stad. Cirkeln sluts med Frans Suell, Malmös borgmästare, som även han var en driftig person med topposition i samhället och aktiviteter i båda sfärerna.

Det har tidigare föreslagits att gård nr 9 anlades efter en splittring av en vikingatida/tidigmedeltida storgård i byns södra del (Kockum & Persson 2007). Gården hade under 1200-talet en byggnad av representativ karaktär och dess utformning visar på influenser utifrån. Även läget i närhet till kyrkan och infartsvägen västerifrån kan tyda på att det var en betydelsefull gård (Falk m.fl. 2007). Ett tidigmedeltida grophus i anslutning till det som senare blev gård nr. 9 kan även det indikera en traditionellt betydelsefull gård. Kanske hade frälsegodset, som kom att växa till åtta gårdar, sitt ursprung i denna förmodade storgård i byns södra del?

Böndernas byggnadstradition och bondeklassens framväxt – bygemenskap och hushållens autonomi

Utformningen av böndernas gårdar i Hyllie överensstämmer med en byggnadstradition som känns igen från andra undersökta gårdar i Skåne och Malmöområdet, t.ex. Bunkeflo, Naffentorp och Fosie (se bl.a. Ingwald & Lövgren 2007; Ohlsson m.fl. 2006; Jönsson & Kockum 2004; Björhem & Dahlström 2007). De olika undersökningarna visar på stora likheter från högmedeltid och framåt, vilket innebär att gemensamma normer för byggande har funnits. De gemensamma normerna i byggnadstraditionen under 1300-ta-

let indikerar och daterar i viss mån framväxten av en självmedveten bondeklass och en stärkt bygemenskap (jfr Werne 1993:74ff).

Skillnader mellan gårdarna och kontakter med staden

De nyanlagda gårdarna i Hyllies sydvästra del ansluter till en känd medeltida byggnadstradition. Karaktäristiskt för denna tradition är bland annat enskeppiga, stolpbyggda eller syllstensburna hus som kunde utökas på längden och som kunde hysa såväl bostad som ekonomifunktioner. Husen har varit av korsvirkes- eller takremskonstruktion (Thomasson 2005:96ff och där anförd litteratur).

Husen som byggdes på de nyanlagda gårdarna i Hyllie liknade varandra mycket i byggnadsskick och gårdarnas struktur var likartad. Byggnadernas placering och orientering såg ut att följa en gemensam plan. Dessutom fanns stora skillnader gentemot de tidigare etablerade gårdarna. Förutsättningarna för byggandet skilde sig åt på en viktig punkt mellan de nyetablerade gårdarna och den bebyggelse som existerat under flera hundra år. Inom de nya gårdarna hade man möjligheten att anlägga och organisera sina byggnader hur man ville inom tomten. Ingen äldre bebyggelse eller mentala bilder av gamla, inarbetade rörelsemönster fanns som hindrade nybyggarna att utforma sin gård enligt rådande ideal. Att bönderna kom att bygga på ett likartat sätt var ett uttryck för deras känsla för samhörighet. Gårdarna gav en identitet och en tillhörighet till bygden och till byn. Ett exempel på korporativ bebyggelse är den skillnad som fanns mellan hög- och senmedeltida byggnadskultur på landsbygden och i städerna (Rosén 2004:258). Arkitekturen var alltså ett sätt att manifestera den kollektiva samhörigheten i byn. Trots det fanns utrymme för skillnader gårdarna emellan, i detaljer och för att lösa olika tekniska problem som kunde uppstå på de olika gårdarna. Bönderna byggde sina hus själva och hjälptes åt i arbetet med att uppföra nya byggnader (Werne 1993:74ff). Av den anledningen blev också utformningen likartad, eftersom man byggde som man kände till och med grannens hus som förebild.

Skillnaderna i byggnadsskick mellan de nyetablerade gårdarna och de äldre är påtagliga – inom de äldre gårdarna var bebyggelsen mer föränderlig, husen var funktionsuppdelade tidigare, hade en annan orientering och byggnader på stensyll fick genomslag tidigare. Intressant är att stora förändringar genomfördes i de gamla gårdarna till synes samtidigt som nyetableringarna – de förefaller vara tidsmässigt integrerade händelser. Var förändringarna i de redan etablerade gårdarna ett uttryck för den strategi dessa bönder haft för att möta de nya förutsättningarna som gällde efter byns utbyggnad? Eller var nyetableringarna och de gamla gårdarnas omstruktureringar samtida strategier för att möta förändringar i ett större samhällsperspektiv? Troligen äger båda dessa scenarier viss giltighet. Kanske upplevde man en viss skillnad gentemot varandra. På de etablerade gårdarna har man framhållit sin plats i samhället genom att visa sin ekonomiska makt, exempelvis genom att anamma ett mer modernt byggnadssätt som inhyrda hantverkare låg bakom. Om det var splittring av en större bruksenhet som föregick nyetableringen av gårdar, förklarar det att bebyggelsen på de äldre gårdarna fick omstruktureras för att möta nya förutsättningar, men att man valde olika byggnadssätt talar ändå för en upplevd skillnad mellan gårdsinvånarna.

Att den ena gården tycks ha haft en arkitektonisk framsida, som man vänt bort från bygatan, kan vara ett uttryck för ett större mått av slutenhet. Markeringen vittnar om influenser från staden, fast inkorporerat i ett eget arkitektoniskt ideal. Stadens praktfasader utåt gatan hade säkert gjort intryck på Hyllieborna, men i byn valde man ett annat

sätt att uttrycka sig. Valet att förlägga framsidan inåt kan visa på ett synsätt där hushållet och dess gäster var det viktiga, inte främlingar som passerade förbi gården.

Fyndmaterialet och den byggda miljön på de nyetablerade gårdarna ger intrycket av ganska »enkla» hushåll. Få eller inga statusföremål har påträffats vid undersökningarna, det finns få arkitektoniska drag som sticker ut som något utöver det vanliga. Ett problem finns dock i att avgöra vad som är »det vanliga» för en bondgård eller landbogård (da. fästegård) under 1300- och 1400-talen. Tidigare studier, som tagit upp och analyserat byggnadsskick och föremålsuppsättningar på gårdarna, har visat olika exempel på vad som kan betecknas som vanligt, och i samband därmed belyst materiella nyansskillnader mellan landbo (da. fästebonde) och lågfrälse (jfr Ingwald & Lövgren). Som nämnts tidigare är källmaterialet från perioden magert. Från Malmöområdet finns dock flera exempel på gårdar som uppvisar stora fyndmaterial, vilka bl.a. visar på olika hantverk, statusföremål och fynd som vittnar om utbyte med städer (se t.ex. Heimer m.fl. 2006, Ingwald & Lövgren 2007, Björhem & Dahlström 2007). Det ligger då nära till hands att se de nyetablerade gårdarna i Hyllie som fattiga och i sammanhanget resurssvaga. Detta är dock en slutsats som inte ska dras utan ett större underlag. Allt eftersom fler gårdar undersöks erhålls ett större material som behövs för att belysa böndernas miljöer och livsvillkor under senmedeltid. Det går att urskilja en medeltida bondekultur, men med ett stort mått av variation som visar att bönderna inte var en alltför homogen samhällsgrupp. Under hög- och senmedeltid fanns förmodligen stora sociala och ekonomiska olikheter bönder emellan, vilket visar sig i skillnader i den byggda miljön och i fyndmaterial. Kanske var skillnaden mellan olika bondgårdars utformning lika stora som mellan stad och land?

Skillnader i social status mellan de äldre och de nya gårdarna speglas bl.a. i keramiken som tillvaratogs vid de olika utgrävningarna. Analysen av senmedeltida och tidigmodern keramik från gård nr 6, som etablerades under 1300-talet, och från de äldre gårdarna nr 7 och 9 belyser denna skillnad. På gård nr 6 fanns en mycket mindre andel serveringskärl/bordskärl än på de äldre gårdarna. Detta kan indikera att man endast haft råd att köpa de viktigaste kärlen i staden, d.v.s. kokkärlen, och använt träkärl till servering. En likhet gårdarna emellan är dock den ringa andelen importerade bordskärl (Brorsson 2007:21). De importerade bordskärlen kan ses som en del av en urban kultur, som i vissa fall spred sig ut på landbygden. På gård nr 1 i Bunkeflo har den stora andelen importerade bordskärl under 1400-talets början bidragit till tolkningen att gården bebotts av familjer som tillhörde det övre bondeskiktet eller lågfrälse (Ingwald & Lövgren 2007). Dessa skillnader mellan olika hushåll belyser den sociala stratifieringen som fanns inom bondeklassen.

I genomgången av byggnadslämningar och fyndmaterial från olika gårdar blir det också tydligt att man valde ut vissa drag från stadskulturen och överförde den till sina egna miljöer. Valet var kanske starkt begränsat av ekonomiska förutsättningar, men man införde de arkitektoniska drag och föremål som passade för hushållet och gården. Påtagligt är att valet skedde på hushållsbasis. Hushållet, eller gården, har varit en meningsbärande enhet i byn.

Förändringar i byggnaderna och framväxandet av en självmedveten bondeklass

Från högmedeltid och framåt kan böndernas makt i byarna sägas öka fastän de som landbor var i beroendeställning gentemot sina arrendegivare. En del forskning framhåller

att den ökade makten hade med betalningssättet av arrendet att göra. Man övergick till att betala arrendet som en fast penningsumma istället för att som betalning ge en viss andel av gårdens produktion (Rösener 1995:159). Värdet var inte indexreglerat, därför kunde denna förändring vara en bra affär för landborna (Ingwald & Lövgren 2007). Systemet gav ett större handlingsutrymme och självbestämmande över den egna produktionen.

I materialet från Hyllie kan man se spår i byggnaderna som vittnar om att det på vissa gårdar fanns välbeställda bönder – man visade sin ekonomiska ställning utåt, t.ex. i form av ny byggnadsteknik och nya byggnadsmaterial. På de äldre gårdarna introducerades nya byggnadsskick under 1200-talet, för de nyetablerade gårdarna skedde en liknande förändring omkring år 1400. Under 1200-talet byggdes på gård nr 9 hus på stensyll och med tegel i fasaden. Representativa drag hos en av byggnaderna, som av allt att döma var ovanliga på landsbygden vid denna tid, tyder på tidiga influenser från den framväxande staden Malmö. Uppförandet av byggnaden bör kanske även ses i samband med sockenkyrkans uppförande i byn, som dateras till 1200-talet (Anglert 2006:35). Ett kyrkobygge medförde en ökad genomströmning i byn av människor som var inblandade i byggprojektet (Schmidt Sabo 2001:85). Man kan dessutom räkna med en kunskapsöverföring genom att bönderna själva arbetade med kyrkobygget och förvärvade kunskap som sedan användes i andra byggprojekt på de egna gårdarna. Man ville visa sin kunskap utåt, och den självkänsla den bidrog till, och manifesterade den i de egna byggnaderna. Möjligen är detta vad som återspeglas i gård nr. 9 med dess källare och fasadens tegelmurade fack. Källare i städer kan delvis ha varit en utrymmesfråga, eftersom stadstomternas yta var begränsade och antagligen hårt reglerade (Mårald 2006:213). På landsbygden rådde knappast samma utrymmesbrist, även om tomterna i Hyllie delvis tycks ha varit strikt reglerade. Att anlägga en källare i sitt hus kan istället ses som ett utryck för socialt identitetsskapande på samma sätt som nya byggnadssätt och -material.

På de nya gårdarna skedde en förändring i byggnadsskicket omkring år 1400. Man byggde hus på syll, ett av korsvirkeshusen hade tegel i vissa fack och bostadsfunktionen blev mer framträdande på gården i och med att man fick separata byggnader för boende och ekonomi samt att bostadshuset framstår som huvudlängan. Uppdelningen av olika funktioner i olika byggnader och rum, som sammanföll med förändringar i byggnadsskicket, visar på en fast rumslig struktur. En sådan struktur kan indikera en social hierarki inom gården och byn, där en strävan att effektivisera och ordna människor och verksamheter i olika fack kan ses som tecken på ett stratifierat samhälle (Schmidt Sabo 2001:66). En funktionsuppdelning av gårdsutrymmen, i samband med ett mer påkostat, syllburet bostadshus, finns från 1300-talet på gård nr 1 i Bunkeflo. Även här tolkas förändringen som tecken på en ökad social stratifiering i hushållet (Ingwald & Lövgren 2007).

Böndernas allt starkare ställning som grupp i samhället manifesterades även i kyrkan. Vissa av de tidigare nämnda ombyggnaderna i kyrkan har sannolikt till stor del bekostats av sockenkollektivet genom tiondet. Byborna kan på samma sätt ha bidragit till kyrkans uppförande. Investeringarna i kyrkan, som var ett bygemensamt projekt och fungerade som centrum och samlingsplats i byn, vittnar dels om en förhållandevis stark ekonomisk ställning för bönderna, dels om en ökad bygemenskap (Schmidt Sabo 2001:85 och där anförd litteratur).

Som tidigare nämnts kom influenser utifrån in i böndernas byggande under medelti-

den. Att stilar och inslag inte kopierades rakt av, utan framträdde i nya sammanhang, har också argumenterats för. Bakgrunden till detta kan ses i ett behov från böndernas sida att särskilja sig från dem man lånade stildrag av, nämligen borgare och frälsepersoner i städerna. Man hade utan tvekan kontakter med båda dessa grupper, men frälset var dem man var tvungna att samverka med där man bodde. Frälset och bönderna delade livsrum och deras liv var integrerade, åtminstone vad gällde lågfrälset. Den självmedvetenhet som växte fram i böndernas arkitektur under medeltiden bör ses som ett svar på frälsets ansträngningar att manifestera sin makt i byn. Att byns agrarproduktion varit viktig för frälset understryks av att dess egendomar nämns gång på gång i de skriftliga källorna. Landbor från Hyllie by namnges i skriftliga källor för första gången under 1400-talet. Vid en försäljning 29 maj år 1488 nämns »Jep Niellßens Hustru Kiirstine; Hanss Jenß» (DRB 2:3 nr 6270).

Privat och offentligt

Bebyggelseutvecklingen i Hyllie under senmedeltiden vittnar om en ökad känsla för det privata. Det finns exempel på såväl stabilitet i bebyggelsen som utbyggnad och ombyggnad inom gårdsenheterna. Utvecklingen i stora drag går dock i samma riktning. Gårdarna övergick alltmer till att vara vinkelbyggda, med följden att de slöt sig och vände sin framsida inåt. Ett exempel på det är ett bostadshus som haft tegel i den fasad som varit vänd in mot gårdsplanen och lerklining i övriga väggar. Det anses som ett generellt drag i böndernas arkitektur att gårdens struktur under den senare delen av medeltiden och framåt utvecklas mot en ökad slutenhet (Thomasson 2005:117). Strukturförändringen innebar att gården blev en mer privat social sfär, något som under följande århundraden skulle komma att dras ännu längre i och med den helt slutna, fyrlängade gården. Slutenheten kan ha inneburit en känsla av att man hade sin egen plats i ett alltmer uppdelat och stratifierat samhälle. Slutenheten har även betraktats som en reaktion på förändringar i det agrara produktionssättet, mot ett alltmer hushållsbaserat jordbruk (se Ingwald & Lövgren och där anförd litteratur).

Gränsmarkeringars betydelse

Betydelsen av grävda gränsmarkeringar har skiftat i byarna under medeltiden. Under tidig medeltid, i samband med bybildningen, har det varit viktigt att noggrant markera gränserna mellan det offentliga och det privata (Thomasson 2005:86ff). Det framkommer i flertalet undersökningar av tidigmedeltida lämningar i byar, i närområdet kan nämnas Fosie (Jönsson & Kockum 2004; Björhem & Dahlström 2007) och Bunkeflo (Ingwald & Lövgren 2007). Runt de äldre gårdarna i sydvästra Hyllie fanns fram till 1200-talet grävda diken som fungerade som gränsmarkeringar. I samband med nyetableringarna av gårdar i början av 1300-talet grävdes ett sammanhängande dike över hela den aktuella ytan. Enligt resonemanget tidigare i texten har detta dike inte haft funktion som gräns, utan var en tomtmarkering och ett riktmärke för placeringen av byggnaderna. Att diket och byggnaderna följde bygatans form/sträckning istället för gårdstomternas form (som den ser ut på äldre kartor), tyder på att diket och de äldsta husen är samtida och att de utgör en äldre tomtmarkering och tomtutläggning än den som finns på kartmaterialet. Från och med 1300-talet har inga grävda tomtgränser påträffats i sydvästra Hyllie. Dock tycks andra former av gränser ha förekommit. Utöver det faktum att det kan ha funnits gränser som inte lämnat arkeologiska spår efter sig, finns urskiljbara gränser. Byggnaderna på de nyanlagda gårdarna har förmodligen fungerat som gräns mot bytom-

ten. Den fägata som anlades på 1400-talet mellan gårdarna och bygatan har också haft denna funktion. Skillnaden gentemot föregående perioders grävda diken är ändå påtaglig, på så sätt att de nyare gränsmarkeringarna inte existerat enbart och i första hand som gränser, utan har primärt haft andra praktiska funktioner i det dagliga livet. Vad säger det om förhållandena i byn att man inte längre såg sig tvungna att investera i det enorma arbete det innebar att gräva diken? Mycket tyder på att det var själva handlingen, att gräva diket, som gav juridisk legitimitet till avgränsningarna (Thomasson 2005:90). Denna ceremoni förlorade uppenbarligen sin betydelse under medeltiden. Man kan se fenomenet som ytterligare ett tecken på den ökade bysamhörigheten (Ingwald & Lövgren 2007). Detta i sin tur skulle tyda på att gränsmarkeringarna främst hade betydelse för bönderna, för dem som brukade gårdsenheterna, och inte för dem som ägde jorden. Man kan även se dikesgrävningarnas upphörande som att de inte längre efterfrågades från jordägarens sida, eller att brukarnas maktställning gentemot jordägaren hade stärkts så att den senare inte längre kunde kräva att tomterna markerades genom dikesgrävningar.

Bygemenskapen och det privata

Det finns två förhållanden som har beskrivits som kan tyckas oförenliga vid en första anblick. Analysen av den byggda miljön i sydvästra Hyllie har visat en utveckling mot en mer självmedveten bondeklass och en utbyggd bygemenskap, samtidigt som en ökning av det enskilda hushållets betydelse och framväxten av en privat sfär syns i materialet. Egentligen behöver inte detta vara ett motsatsförhållande (– man kan gå till dagens samhälle för att hitta paralleller). I ett alltmer komplext samhälle, där man är beroende av många andra människor och där mångas liv är integrerade, framstår det som viktigt att dels värna om sin privata sfär, och dels att värna om gruppens identitet. Det har funnits behov, och utrymme för en form av individualism och enskildhet i en allt starkare bygemenskap, en gemenskap som kanske medfört större social kontroll bybor emellan? Identitetsskapandet har verkat på flera plan – som samhällsgrupp har bönderna velat särskilja sig från frälset, och som familj eller hushåll i byn har man känt behov av att särskilja sig från bykollektivet. Bygemenskapen kan till viss del ha varit en tvingande struktur, genererad av praktiska förhållanden.

Mötet mellan bönderna och frälset i Hyllie

Intentionen med artikeln har varit att belysa sociala relationer och maktförhållanden i byn utifrån problemformuleringar kopplade till olika aktörer – bönderna, som levt i byn och brukat jorden (=bruksrätt); och frälset, som ägt den mark som bönderna brukat (=egendomsrätt). Oavsett om konflikter uppstått eller inte mellan de olika intressenterna, så har det varit viktigt för de inblandade att hävda sin rätt. För bönderna handlade det om deras bostad och uppehälle, för frälset om en betydande ekonomisk inkomstkälla. Bondens maktmedel var gården och marken som brukades – rätten hävdades genom *att* bebo gården och *att* bruka jorden. Man kan tala om en slags besittningsrätt. Att bönderna skapade ett eget arkitektoniskt ideal visar också att man ville särskilja sig från utomstående. Frälset, som inte var närvarande i byn på samma sätt som bönderna, hade andra medel för att utöva sin makt. De använde *skriftligheten* för att hävda sin rätt till egendomar. Omnämnanden av godstransaktioner mellan olika personer i de medeltida diplomen tjänade som ett bevis för ägandet, ett kvitto som kunde uppvisas vid en eventuell tvist. Den ökande andelen strögods som

medförde mindre personlig frälsenärvaro på de olika egendomarna ökade behovet av ett sådant »kvitto». De talrika nedteckningarna om transaktioner i Hyllie by under 13–1400-talen kan ha att göra med förvirring och oklarheter som uppstått i samband med omstruktureringen av byns resurser och utökandet av antalet gårdar. Intressant i detta sammanhang är att ungefär samtidigt som skriftliga nedteckningar kring ägande och transaktioner framträder, upphör dikesgrävandet som gränsmarkering. Det öppnar för tolkningen att skriftligheten kom att ersatta de fysiska gränsmarkeringarna som ett hävdande av ägande.

*

Studien har visat på byn som en socialt komplex arena, där många typer av relationer samexisterat och givit återklang i både de arkeologiska och de historiska källorna. Exemplet Hyllie visar att de olika källmaterialen kan samverka i att synliggöra de olika aktörerna i de senmedeltida byarna.

Summary

Knowledge about villages during the latter part of the Middle Ages is poor from an archaeological point of view. Excavations carried out during recent years in Hyllie old village, in the outskirts of Malmö, present an almost unique possibility to analyze the development in a cohesive part of a medieval village. The primary sources of information constitute of archaeological remains from six abandoned farmsteads and of medieval written sources. The written material has shown a strong noble interest in the village. An aim of this article is to find out how that interest is visible in our sources. The article also aims to investigate how farmers and noblemen in the village have interacted and how the farmers have dealt with their terms of life within the structure of the village. The analysis shows that noblemen with prominent positions in society had interest in and motive for settling down in the village, and have lain behind important changes in the village's organization. The study also emphasizes the farmers as a group in society with an emerging, strong self awareness. In all, the medieval village stands out as a social complex arena, where many types of relationships coexisted and have given evidence in both archaeological and historical material. The example of Hyllie shows that in combining these different sources of information, a good image of the different operators in the late medieval village is possible.

Keywords: medieval village, abandoned farmsteads, medieval written sources, noble interest, interact, operators, village organization, self awareness

Förkortningar

DAA *Danmarks Adels Aarbog*
DBL *Dansk biografiskt lexikon*
DD *Diplomatorium Danicum*
DRB *Danmarks Riges Breve*

Käll och litteraturförteckning

Otryckta källor

Brorsson, Torbjörn. 2007. Fynd. Sulegården – Hyllie bytomt. En senmedeltida och tidigmodern gård inom RAÄ nr 20:1, Hyllie sn. Rapport över arkeologisk slutundersökning 2006. Dahlström, Hanna & Nilsson Therese. Malmö Kulturmiljö. Enheten för Arkeologi Rapport 2007:019. Malmö, s. 16–23.

Carlenhag, Ola m.fl. Hyllie Brandstation. Rapport över arkeologisk slutundersökning 1993. Malmö Kulturmiljö. Enheten för Arkeologi Rapport 2008:115. Malmö.

Dahlström, Hanna & Nilsson Therese. 2007. Sulegården – Hyllie bytomt. En senmedeltida och tidigmodern gård inom RAÄ nr 20:1, Hyllie sn. Rapport över arkeologisk slutundersökning 2006. Malmö Kulturmiljö. Enheten för Arkeologi Rapport 2007:019. Malmö.

Karlsson, Mattias. 1998. Navis Ecclesie. Kyrka och demografi i det medeltida Skåne. D-uppsats i medel-

tidsarkeologi VT 1998. Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet.
Riddersporre, Mats. 2001. Om Bunkeflo och Hyllie. Underlagsrapport över fördjupad kartanalys. Malmö Kulturmiljö.
Samuelsson, Bengt-Åke. Manus. En högmedeltida gård i Hyllie, Skåne. Malmö Kulturmiljö.

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Hans. 1971 *Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie: Studien des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350*. Acta Regiae Societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis 6. Göteborg.
Anglert, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.
Anglert, Mats. 2006. Landskapets Malmö. *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö*. Red. Stefan Larsson. Riksantikvarieämbetet och Malmö Kulturmiljö. Lund. s. 30–47.
Annales Scanici, *Skånske årbog 1980*.
Balic, Ivan. 2006. Sociala frizoner – en nödvändighet. *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö*. Red. Stefan Larsson. Riksantikvarieämbetet och Malmö Kulturmiljö. Lund. s. 252–272.
Barfod, Johan Christopher.1925. *Märkvärdigheter rörande den skånska adeln*. Stockholm.
Björhem, Berit & Dahlström, Hanna. 2007. Ohlsgård. Tre gårdar i Fosie. Rapport över arkeologisk slutundersökning 2004. Malmö Kulturmiljö.
Carelli, Peter. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.
DAA. *Danmarks Adels Aarbog*.
DBL. *Dansk biografiskt lexikon*.
DD. *Diplomatorium Danicum*.
DRB. *Danmarks Riges Breve*.
Duby, Georges. 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200.Stockholm.*
Erikson, Marja. 1995. Kulturgeografisk undersökning. *Öresundsförbindelsen. Rapport över arkeologiska förundersökningar 1995*. Red. Ingmar Billberg, Nils Björhem, Raimond Thörn & Chatarina Ödman. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer. Malmö, s. 167–189.
Falk, Ann-Britt, Forssblad, Dag, Jönsson, Lars & Persson, Jenny. 2007. Svennedal. Arkeologisk slutundersökning 2000 inom Hyllie medeltida bytomt, RAÄ 20. Enheten för Arkeologi. Malmö Kulturmiljö.
Friman, Bo. 2006. *Vintrieleden – Hyllie IP – Ekostråket. Järnåldersbebyggelse på Hyllie 156:8*. Malmö Kulturmiljö. Enheten för Arkeologi Rapport 2006:012.
Hansson, Martin. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Stockholm.
Hansson, Martin. 2006. *Aristocratic landscape. The spatial ideology of the medieval aristocracy*. Lund Studies in Historical Archaeology 2. Stockholm.
Heimer, Olle, Ifverson, Patric & Persson, Jenny. 2006. *Citytunnelprojektet. Lockarps bytomt – delområde 8. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Malmö Kulturmiljö. Rapport nr 45.
Hermanssson, Lars. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark.* Göteborg. 2000.
Ingwald, Johan. & Lövgren, Karin. 2007. En gård i Bunkeflo by – en diskussion av sociala strukturer på den medeltida landsbygden. Malmö Kulturmiljö.
Jönsson, Lars & Kockum, Jan. 2004. *Öresundsförbindelsen. Fosie by 10.* Rapport över arkeologisk slutundersökning. Malmö Kulturmijlö. Rapport nr 21.
Kockum, Jan & Persson, Jenny. 2007. *Hyllie IP. Undersökning med anledning av anläggande av idrottsplats m.m. på Hyllie medeltida bytomt, Hyllie 155:91 och 156:8*. Rapport över arkeologisk slutundersökning. Malmö Kulturmiljö.
Lerdam, Henrik. 1996. *Danske len og lensmænd 1370–1443*. Skrifter udgivet af Institut for Historie ved Københavns universitet – bind 18. Köpenhamn.
Lithberg, Nils. 1919. Den skånska gården. *Svenska turistföreningens årsskrift 1919*. Stockhom, s. 65–79.
Mårald, Ingvar. 2006. Träkällare – ett stadsmanér? *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö*. Red. Larsson, Stefan. Riksantikvarieämbetet och Malmö Kulturmiljö. Lund, s. 206–215.
Ohlsson, Anders. 2006. Borgar, gods och frälse i backlandet. Om släkten Galens godsinnehav och aristokratisk manifestering speglat genom huvudgårdarna Hyby, Näsbyholm och Turestorpsö. *Årsbok 2006. Föreningen Svedala-Barabygdeen.* Svedala. s. 8–45.
Porsmose Erland. 1988. Middelalder o. 1000–1536. Det danske landbrugs historie. *Oldtid och middelalder*. Red. Claes Bjørn m.fl. Odense.
Poulsen, Bjørn. 1994. Land og by i senmiddelalderen. *Danmark i senmiddelaldere.n* Red. Per Ingesman och Jens Villiam Jensen. Aarhus, s. 196–220.
Reisnert, Anders. 1989. Jens Uffesen Neb – en malmöitisk riddare i början av 1300-talet. *Motsättning och samverkan. Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987.* Lund, s. 27–43.
Reisnert, Anders. 1994. Gårdar och hus i 1300-talets Malmö. *Elbogen. Malmö fornminnesförenings årsskrift. 1997*, s. 25–52.
Reisnert, Anders. 2006. Från Sillamarknad till garnisonsstad. *Liljan om arkeologi i en del av Malmö.* Red. Stefan Larsson. Riksantikvarieämbetet och Malmö Kulturmiljö. Lund, s. 64–87.

Rosborn, Sven. 1982. Studier i Hyllies äldre historia. *Limhamniana*. Malmö, s. 59–82.

Rosborn, Sven. 1984. *Malmö. Den medeltida staden och dess omland. Medeltidsstaden 67*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer.

Rosén, Christina 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 53. Lund Studies in Medieval Archaeology 35.

Rösener, Werner. 1995. *The Peasantry of Europe*. Oxford och Cambridge, USA.

Schmidt Sabo, Katalin. 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 38. Stockholm.

Schmidt Sabo, Katalin. 2005. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 67. Lund Studies in Historical Archaeology 1. Lund.

Skansjö, Sten. 1995. Lindholmen som riksfäste och länscentrum *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Red. Mats Mogren & Jes Wienberg. Lund studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm, s. 72–96.

Skansjö, Sten. 1997. *Skånes historia*. Lund.

Skansjö, Sten. 2006. Gods och bönder från högmedeltid till nutid. *Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods.* Red. Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg. Lund.

Thomasson, Joakim. 2005. Bybildningen och bönderna. *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne.* Red. Mats Mogren. Skånska spår. Riksantikvarieämbetet UV Syd. Lund, s. 44–139.

Thomasson, Joakim. 2006. Byggnadskulturen, stadsrummet och borgerskapet. *Liljan om arkeologi i en del av Malmö.* Red. Stefan Larsson. Riksantikvarieämbetet och Malmö Kulturmiljö. Lund, s. 170–193.

Tomner, Lennart. 1971. De strödda dokumentens vittnesbörd. *Malmö stads historia före 1500. Första delen*. Red. Bengt Salomonsson, m.fl. Malmö, s. 171–252.

Ulsig, Erik. 1968. *Danske adelsgodser i middelalderen*. Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Univesitet – Bind II. Köpenhamn.

Ulsig, Erik. 1996. Højmiddelalderens danske godssystem set i Europæisk sammanhæng. *Godssystemer. Bol og by.* Landbohistorisk tidsskrift 1996:2.Odense, s. 8–26.

Weibull, Lauritz. *Necrologium Lundense*. *Lunds domkyrkas nekrologium.* Lund. 1923.

Werne, Finn. *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs. 1993.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu
Hemsida: http://www.tidskriftenale.nu

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.
Årsavgiften för 2012, 200 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Lars Berggren, Lund, ordf., fil.dr Bengt Söderberg, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, docent Karl Bergman, Karlskrona, fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, professor Tomas Germundsson, Lund, antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby, museichef Per Karsten, Lund, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, fil.dr Johan Lundin, Malmö, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, arkivarie Petra Nyberg, Lund, fil.dr Magnus Olofsson, Lund, kulturmiljödirektör Mats Riddersporre, Malmö, professor Sten Skansjö, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

HENNING BENDER
Indvandringen til Bornholm fra
de skånske landsdele og Småland 1850–1920
Den »glemte indvandring« og internettet
1

HANNA DAHLSTRÖM & THERESE OHLSSON
Åtta gårdar i Hyllie – mötet mellan bönder och frälse
i en skånsk by under senmedeltiden
Del 2, forts. från Ale 2012:2
26

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.

ISSN 0345-0708